

1.

Spichlerz w Porcie Miejskim Wrocławia, stan z 2018 roku. Fot. za: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Spichlerz_Noc%C4%85.jpg (data dostępu: 20.05.2022)

Granary in the City Port of Wrocław, as of 2018. Photo: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Spichlerz_Noc%C4%85.jpg (access date: 20.05.2022)

Industria (nie)zrewitalizowana

Wrocławska architektura poprzemysłowa po 1989 roku

Industria (non-)revitalised

Wrocław's post-industrial architecture after 1989

Adam Pacholak

Uniwersytet Wrocławski
University of Wrocław

Zmiany gospodarcze i ustrojowe, jakich Polska doświadczyła na przełomie lat 80. i 90. XX w., odcisnęły głębokie piętno na polskim przemyśle. Wiele zakładów, które funkcjonowały jeszcze w okresie PRL-u, musiało przejść transformację, zmieniało właściciela, bywało również po prostu likwidowanych. Przełożyło się to bezpośrednio na stan obiektów przemysłowych, będących często świetnym przykładem architektury z XIX wieku. Budynki te podlegały remontom i procesom modernizacji, dostosowania ich do współczesnych wymogów przemysłowych, jak i adaptacji, czyli zmiany pod określony użytek¹. Wchodziły także w skład większych rewitalizacji, które w sposób kompleksowy, długofalowy, z uwzględnieniem czynników społecznych, gospodarczych i środowiskowych, przekształcały obszar wcześ-

The economic and political changes that Poland experienced in the late 1980s and early 1990s left a deep mark on Polish industry. Many plants that were still in operation during the PRL period had to undergo transformation, changed ownership and were sometimes simply closed down. This had a direct impact on the condition of industrial buildings, which were often great examples of 19th c. architecture. These buildings were subject to renovation and modernisation processes, adjusting them to modern industrial requirements, as well as to adaptation, i.e. changing them for a specific use¹. They were also part of larger revitalisations, which transformed an area previously considered degraded in a comprehensive, long-term way, taking into account social, economic and environmental factors². Unfortu-

niej uznany za zdegradowany². Niestety, nierzadko były też przeznaczane do rozbiórki. Wśród decydentów dużą rolę odgrywają inwestorzy i deweloperzy, a dla nich adaptacja danego obiektu czy jego destrukcja to inwestycja w nieruchomości, kierują się oni więc nadrzędną zasadą zysku finansowego. Z tego powodu warto prześledzić również wolnorynkowe aspekty budynków poprzemysłowych – skupione wokół nich strategie promocyjne i komunikacyjne.

Po 1989 r. w sposób komercyjny zaczęto patrzeć także na tożsamość miasta, czyniąc z niego *de facto* markę, starannie zaprojektowaną dla określonej publiczności, w sposób oparty na konkretnych wartościach. Nie inaczej było we Wrocławiu – dla niego też władze po transformacji musiały wymyślić nową narrację na nowe czasy. W porównaniu jednak do innych dużych polskich miast, jak Łódź czy Katowice, których magistraty użyły przemysłowego dziedzictwa w swoich strategiach komunikacyjnych czy promocyjnych, industria wrocławska sprawia wrażenie nieco zapomnianej. W związku z tym jest rewitalizowana w o wiele mniejszym stopniu lub po prostu niszczone.

Zasadne wydaje się zatem pytanie: dlaczego we Wrocławiu po 1989 r. nie zrewitalizowano przestrzeni postindustrialnych w stopniu porównywalnym z takimi polskimi miastami, jak wspomniane już Łódź czy Katowice? Jakie funkcje owe budynki miały spełniać w nowym systemie gospodarczym? Jak je promowano i przedstawiano w prasie czy w internecie w wyniku decyzji deweloperów bądź projektantów? Kto był głównym inwestorem? Dla kogo je projektowano? Jak wpływało to na ich stan i plany adaptacji? Jaka była rola projektantów i władz miejskich? Czy w ogóle odegrali oni jakąś?

Analizie poddane zostaną obiekty przemysłowe zaliczane szeroko do pojęcia *brownfield*: – takie, które utraciły swoje funkcje bądź zostały uznane za obszar zdegradowany społecznie, przestrzennie i gospodarczo³. Pomocna jest tutaj refleksja Aleksandry Kunce, zwracającej uwagę na kwestie tożsamości i pamięci zbiorowej. Autorka ta określa owe budynki mianem „postfabryk” – miejsc, gdzie „pamięć i wyobraź-

nately, they were also often destined for demolition. Among the decision-makers, investors and developers play a large role, and for them the adaptation of a site or its destruction is an investment in a property, so they are driven by the overriding principle of financial profit. For this reason, it is also worth tracing the free market aspects of post-industrial buildings – the promotional and communication strategies centred around them.

After 1989, the identity of the city also began to be looked at in a commercial way, making it *de facto* a brand, carefully designed for a specific audience, in a way based on specific values. The situation was no different in Wrocław – also for it the post-transition authorities had to invent a new narrative for the new times. However, compared to other large Polish cities, such as Łódź or Katowice, whose municipal administrators have used industrial heritage in their communication or promotional strategies, Wrocław's industry gives the impression of being somewhat forgotten. As a result, it is revitalised to a much lesser extent or simply destroyed.

The question therefore seems pertinent: why, after 1989, were post-industrial spaces in Wrocław not revitalised to a degree comparable to such Polish cities as Łódź or Katowice, already mentioned? What functions were these buildings supposed to serve in the new economic system? How were they promoted and presented in the press or on the Internet as a result of decisions made by developers or designers? Who were the main investors? Who were they designed for? How did this affect their condition and plans for adaptation? What was the role of the designers and the municipal authorities? Did they play any role at all?

The analysis will focus on industrial facilities broadly categorised as brownfield sites – those that have lost their functions or have been declared socially, spatially and economically degraded³. A reflection by Aleksandra Kunce, who draws attention to the issues of identity and collective memory, is helpful here. The author refers to these buildings as “post-factories” – places where “memory and imagination

nia ulegają sprzężeniu z sobą”⁴. Badaniem nie zostały objęte obiekty wciąż pełniące swoje oryginalne funkcje przemysłowe, pomimo że część z nich po 1989 r. doczekała się spektakularnych modernizacji, jak Dworzec Główny, wieża ciśnień przy ul. Na Grobli czy południowa elektrownia wodna. Pomimo formy podobnej do ceglanej architektury fabrycznej nie znajdują się tutaj także odremontowane zespoły wrocławskich szpitali z XIX wieku.

Postindustria od Stanów Zjednoczonych aż po Polskę

Jednym ze skutków deindustrializacji gospodarki po zachodniej stronie żelaznej kurtyny było skojarzenie obiektów poprzemysłowych ze wzrostem bezrobocia i ubóstwa⁵. W latach 70. XX w. wraz z postmodernistycznym „powrotem do śródmieścia” zaczęto owe budynki modernizować i adaptować do nowych funkcji. Spektakularnym przykładem takiej adaptacji jest odnowione w 1976 r. bostońskie Faneuil Hall Marketplace, z którego uczyniono centrum usługowo-kulturalne. Jest to również miejsce określane mianem „*festiwal marketplace*”. Kategoria ta oznacza kompleks budynków zaadaptowanych na cele usługowe, komercyjne i rozrywkowe, odwołujący się, zgodnie z postmodernistycznymi ideami, do rozwiązań przestrzennych sprzed epoki modernizmu. Używając najczęściej tradycyjnej architektury (niezwykle rzadko właśnie poprzemysłowej) lub odnosząc się do niej w nowej zabudowie, tworząc place oraz traktując priorytetowo ruch pieszy i ograniczając samochodowy, a także skalę usług: do tych małej i średniej wielkości, kreowano atmosferę mitycznego niemal, przednowoczesnego „festiwalu”. Była to atrakcyjna oprawa dla konsumpcyjnego stylu życia. W ten sposób *festival marketplaces*, poza zyskami dla inwestorów, dawały też czasem drugie życie zdegradowanej zabudowie⁶.

Za przykład rewitalizacji większych obszarów posłużyć może również baskijskie Bilbao. W latach 90. XX w. wybudowano w nim nowoczesne Muzeum Guggenheima projektu star-

become intertwined”⁴. Buildings still performing their original industrial functions were not included in the study, despite the fact that some of them underwent spectacular modernisations after 1989, such as the Central Railway Station, the water tower in Na Grobli Street or the Southern Hydroelectric Power Station. Despite their form similar to brick factory architecture, the renovated complexes of Wrocław’s 19th c. hospitals will not be found here either.

Post-industria from the United States to Poland

One of the consequences of the deindustrialisation of the economy on the western side of the Iron Curtain was in associating post-industrial buildings with increased unemployment and poverty⁵. In the 1970s, with the postmodernist “return to the inner city”, these buildings began to be modernised and adapted to new functions. A spectacular example of such adaptation is Boston’s Faneuil Hall Marketplace, renovated in 1976 and turned into a service and cultural centre. It is also referred to as a “*festival marketplace*”. This category refers to a complex of buildings adapted for service, commercial and entertainment purposes, referring, in line with postmodernist ideas, to pre-modernist spatial solutions. Most often using traditional architecture (not infrequently just post-industrial) or referring to it in new constructions, creating squares and prioritising pedestrian traffic while limiting car traffic, as well as the scale of services: to those of small and medium size, an atmosphere of an almost mythical, pre-modern “festival” was created. It was an attractive setting for a consumerist lifestyle. In this way, festival marketplaces, in addition to profits for investors, sometimes also gave a second life to degraded buildings⁶.

The Basque city of Bilbao can also serve as an example of the revitalisation of larger areas. In the 1990s, it saw the construction of the modern Guggenheim Museum designed by architect Frank Gehry, which provided the impetus for the revitalisation of the entire Abandoibarra

chitekta Franka Gehry’ego, które stanowiło impuls do rewitalizacji całej dzielnicy stoczniowej – Abandoibarry. Proces ten przeszedł do historii pod nazwą „efektu Bilbao” i był wynikiem realizowanego przez wiele lat programu opartego na partnerstwie publiczno-prywatnym⁷.

Mniejsze budynki poprzemysłowe, jak nowojorskie fabryki w dzielnicy SoHo, w latach 70. XX w. zaczęto adaptować na lofty. Były to mieszkania, zazwyczaj o dużych przestrzeniach, które dzięki swojej niskiej cenie oraz elementom określanym jako industrialne i „autentyczne”, takie jak ceglane ściany czy żeliwne detale, stały się atrakcyjne dla bohemy artystycznej. Ludzie sztuki, przekształcając je na warsztaty czy galerie, przeważnie nie naruszali ich formy architektonicznej. Jednak już w latach 80. XX w. dzielnica SoHo uległa procesowi gentryfikacji. Proces ten, chociaż pozytywnie wpływa np. na stabilizację obszaru czy na ożywienie gospodarcze, oceniany jest często jako możliwie szkodliwy efekt rewitalizacji – ze względu na podnoszenie cen najmu i usług, a co za tym idzie, wypieranie wcześniejszych mieszkańców⁸.

Podobnie mniej zamożni mieszkańcy SoHo zostali wypchnięci przez majątnych *yuppies* – *young urban professionals*⁹. Zaliczyć ich można do tzw. klasy kreatywnej. To kategoria rozpropagowana głównie przez ekonomistę Richarda Floridę – według niego klasa owa miała zapewnić rozwój miastom w epoce postindustrialnej¹⁰. Należać mieli do niej głównie ludzie młodzi, mobilni, skłonni do zmian i ryzyka, ceniący sobie indywidualność, i o określonej profesji: nie tylko artyści, ale i naukowcy oraz projektanci. Zróżnicowane miały być natomiast ich pochodzenie, rasa czy orientacja seksualna. Klasa kreatywna zwiększać miała metropolizację miast, podnosząc ich udział w międzynarodowych sieciach biznesu i kultury poprzez promocję, komunikację medialną oraz przestrzenie zarówno wirtualne, jak i miejskie¹¹. Tworzone w ten sposób miasta „kreatywne” powinny odznaczać się również „kreatywną” przestrzenią, dla której ważne są takie czynniki, jak rewitalizacja dzielnic zdegradowanych, dziedzictwo kulturowe czy nagromadzenie obiektów kulturalnych¹². Jednym z kluczowych elementów

dockyard district. This process has gone down in history as the “Bilbao effect” and was the result of a programme conducted over many years and based on public-private partnership⁷.

Smaller post-industrial buildings, such as New York’s factories in the SoHo district, began to be converted into loft apartments in the 1970s. These were flats, usually with large spaces, which, thanks to their low price and elements described as industrial and “authentic”, such as brick walls or cast-iron details, became attractive to the artistic bohemians. When art people converted them into workshops or galleries, they mostly kept their architectural form intact. But already in the 1980s the SoHo district underwent a process of gentrification. This process, although having a positive effect, e.g. on the stabilisation of the area or on the economic recovery, is often assessed as a possibly harmful effect of revitalisation – due to the raising of rental and service prices and the consequent displacement of previous residents⁸.

Similarly, the less affluent residents of the SoHo have been pushed out by wealthy *yuppies* – young urban professionals⁹. They can be counted as part of the so-called creative class. It is a category promoted mainly by the economist Richard Florida, according to whom this class was supposed to ensure the development of cities in the post-industrial era¹⁰. It was to be made up mainly of young, mobile people, those willing to change and take risks, who value individuality and have a specific profession: not only artists, but also scientists and designers. Their origins, race or sexual orientation was supposed to be diverse. The creative class was to increase the metropolisation of cities, raising their participation in international business and cultural networks through promotion, media communication and both virtual and urban spaces¹¹. The “creative” cities thus developed should be characterised by an equally “creative” space, for which factors such as the revitalisation of degraded neighbourhoods, cultural heritage or the accumulation of cultural facilities are important¹². One of the key elements of successful revitalisation was to be branding – developing a brand for the place,

udanej rewitalizacji miał być *branding* – wypracowanie marki miejsca, powiązanej z jego tożsamością i stającej się jego częścią¹³. Postindustrialne przestrzenie loftów mogły być niezwykle atrakcyjne dla klasy kreatywnej, poszukującej autentyczności, istotnej dla jej stylu życia¹⁴. Tożsamość miejsca czy jego historia zostały więc skomercjalizowane, by stać się wystarczająco konkurencyjnymi na rynku.

Polskie miasta po 1989 r. przeszły przyspieszony proces deindustrializacji. Aby przeciwdziałać jej negatywnym skutkom, czerpano z doświadczeń zachodnich. Również Polska doczekała się swoich *festival marketplaces*. Jednym z najbardziej znanych przykładów jest kompleks Manufaktura, położony w centrum Łodzi. Przemysłowe budynki zaadaptowano na sklepy, restauracje i galerie sztuki, między nimi zaś utworzono place z fontannami, głównie dla ruchu pieszego¹⁵. Do spektakularnych adaptacji należą także Muzeum Śląskie w Katowicach¹⁶ czy Stary Browar w Poznaniu¹⁷. Wszystkie wymienione inwestycje znajdują się dość blisko centrów miast. Posiadają dobudowaną nową część, nawiązującą do architektury przemysłowej zazwyczaj poprzez użyte materiały lub kolorystykę – ceglane i czarne lub szare elementy. Każda z inwestycji ma również swój własny *branding* i strategię komunikacyjną, prowadzoną konsekwentnie w prasie i internecie, podkreślającą unikatową historię miejsca, którą legitymizować mają używane archiwalia, np. fotografie, pocztówki, dokumenty¹⁸.

Części adaptacji udaje się ingerować w postindustrialną formę zaledwie minimalnie. Za polski przykład posłużyć może tu Off Piotrkowska w samym centrum Łodzi¹⁹. To miejsce o nieco mniejszej skali, o charakterze mniej handlowym, z kompleksem galerii sztuki, pracowni branży kreatywnej, restauracji i barów. Zaniedbane elewacje nadszarpnięte zębem czasu wydają się wręcz podkreślać autentyczność budynków – wartość ważną dla stylu życia klasy kreatywnej.

Większa ingerencja w substancję historyczną zachodzi w przypadku inwestycji mieszkalnych. W wielu z nich eksponowane są ceglane wnętrza i przemysłowe akcenty, jak w łódzkich

linked to its identity and becoming part of it¹³. Post-industrial loft spaces could be extremely attractive to the creative class, which sought authenticity, essential to its lifestyle¹⁴. The identity of a place or its history was therefore commercialised to become sufficiently competitive in the market.

Polish cities underwent an accelerated process of deindustrialisation after 1989. In order to counteract its negative effects, western experiences were drawn on. Poland had finally its own festival marketplaces. One of the best-known examples is the Manufaktura complex, located in the centre of Łódź. Post-industrial buildings were adapted into shops, restaurants and art galleries, and squares with fountains were created between them, mainly for pedestrian traffic¹⁵. Spectacular adaptations also include the Silesian Museum in Katowice¹⁶ or the Stary Browar (Old Brewery) in Poznań¹⁷. All of the above-mentioned developments are quite close to city centres. They have a new part added, referring to industrial architecture usually through the materials used or the colour scheme – brick and black or grey elements. Each of the developments also has its own branding and communication strategy, carried out consistently in the press and on the internet, highlighting the unique history of the place, which is legitimised by the archives used, e.g. photographs, postcards, documents¹⁸.

Some adaptations succeed in interfering with the post-industrial form only minimally. The Off Piotrkowska in the very centre of Łódź can serve as a Polish example¹⁹. It is a slightly smaller-scale, less commercial place, with a complex of art galleries, creative industry studios, restaurants and bars. The neglected facades eroded by the teeth of time even seem to emphasise the authenticity of the buildings – a value important to the lifestyle of the creative class.

Greater interference with historical substance occurs in residential developments. In many of them, brick interiors and industrial accents are exposed, as in Scheibler's Lofts in Łódź. Unfortunately, there are plenty of examples of the original authenticity of a post-industrial site being lost in early 21st c. adaptations²⁰.

2.

Wizualizacja Portu Miejskiego Wrocławia po adaptacji. Fot. materiały promocyjne pracowni Arche, http://www.arch-e.com/pol/n_kleczkow.html (data dostępu: 20.05.2022)

Visualisation of the Wrocław City Port after adaptation. Photo: promotional material of Arche studio, http://www.arch-e.com/pol/n_kleczkow.html (access date: 20.05.2022).

Loftach u Scheiblera. Niestety, w adaptacjach z początku XXI w. nie brakuje przykładów zatracenia pierwotnej autentyczności miejsca postindustrialnego²⁰.

Wrocławska destrukcja

Tutaj należy zadać kluczowe pytanie: dlaczego dolnośląska stolica wciąż nie doczekała się swojego *festival marketplace*? Podobnie jak w innych wielkich miastach dzisiejszej Polski, we Wrocławiu znajdują się ogromne obszary industrialne. Zlokalizowano je głównie na zachodzie miasta, gdzie pobliskie dworce, m.in. Świebodzki czy Mikołajów, zapewniały gęstą sieć kolejową, a ich historyczny wpływ widoczny jest chociażby w nazwach dzielnicy Fabryczna czy ulic Robotniczej, Wagonowej itp. Nawet zmiana państwowości po II wojnie światowej nie naruszyła mocno tego układu, gdyż dużą część mienia poniemieckiego po prostu przejęto²¹.

Głębsze przekształcenia we wrocławskim przemyśle zaszły w latach 90. XX wieku. Wiele z wrocławskich fabryk nie przetrwało transformacji z komunizmu w neoliberalny kapitalizm. Najlepiej świadczą o tym dane: przez pierwsze 20 lat nowego systemu gospodarczego liczba osób pracujących w przemyśle spadła w mieście o 1/3²². Pustostany po upadłych fabrykach obracały się w ruinę i często je rozbierano.

Dobrym przykładem owej destrukcji była cukrownia Klecina, którą wyburzono w 1999 r. razem z oryginalną wieżą ciśnień z krenelacjami²³, chociaż według inwestora miał w niej powstać aquapark²⁴. Młyn Sułkowice, ogromny ceglany obiekt, doczekał się ambitnych planów adaptacji na centrum wystawiennicze dla branży budowlanej, lecz spełzyły one na niczym, jedyne zaś, co udało się inwestorowi, to wysadzenie jednego z elewatorów²⁵. Wrocławskie Elwro, produkujące słynne pierwsze polskie komputery Odra, zamknięte zostało w 1993 r., a kompleks jego nowoczesnych biurowców przy ul. Aleksandra Ostrowskiego został wyburzony²⁶. Protesty pojawiły się w związku z niszczeniem zabudowań rzeźni miejskiej przy ul. Legnickiej²⁷. Pomimo dobrego stanu technicznego

Wrocław destruction

The key question here is: why has the Lower Silesian capital still not got its festival marketplace? As in other major cities in Poland today, there are huge industrial areas in Wrocław. They were mainly located in the west of the city, where nearby stations such as the Świebodzki and Mikołajów Stations provided a comprehensive railway network, and their historical influence can be seen, for example, in the names of the Fabryczna (Factory) District or of the streets such as Robotnicza (Working), Wagonowa (Wagon), etc. Even the change of statehood after the World War II did not affect this arrangement more strongly, as much of the post-German property was simply taken over²¹.

Deeper changes of Wrocław's industry took place in the 1990s. Many of Wrocław's factories did not survive the transformation from communism to neoliberal capitalism. The best evidence of this is the data: during the first 20 years of the new economic system, the number of people working in industry dropped by a third in the city²². The vacant buildings of the collapsed factories turned to ruins and were often demolished.

A striking example of this destruction was the Klecina sugar refinery, which was demolished in 1999 along with its original water tower with a crenellation²³. Even though, according to the investor, an aquapark was to be built there²⁴. For the Sułkowice Mill, a huge brick building, there were ambitious plans to convert it into an exhibition centre for the construction industry, but these failed and the only thing the investor succeeded in doing was to blow up one of the grain elevators²⁵.

Wrocław's Elwro, which produced the famous first Polish computers called Odra, was closed down in 1993 and its complex of modern office buildings on Aleksandra Ostrowskiego Street was demolished²⁶. Protests arose over the destruction of the Municipal Slaughterhouse buildings on Legnicka Street²⁷. Despite its good technical condition, it was demolished in 1999²⁸. Between 2005 and 2007, one of Wrocław's largest shopping centres, the Mag-

wyburzono ją w 1999 roku²⁸. W latach 2005–2007 na jej miejscu powstało jedno z największych wrocławskich centrów handlowych, Magnolia Park. Mimo obietnic inwestora zachowane detale dawnej rzeźni nie zostały wkomponowane w nowy obiekt. Niestety, przykłady wrocławskiej destrukcji przemysłowego dziedzictwa można mnożyć: wyburzono dawne silosy w Porcie Popowice²⁹, zabudowania Wrocławskich Zakładów Materiałów Ogniotrwałych przy ul. Trzemielowickiej³⁰, cukrownię Wrocław³¹. Miejsce po wszystkich wymienionych obiektach również pozostaje niezabudowane. Skala zjawiska w 2008 r. sprowokowała reakcję ze strony Towarzystwa Upiększania Miasta Wrocławia³², które wystosowało publiczny list otwarty „w sprawie dewastacji i wyburzania wrocławskich zabytków”. Można w nim przeczytać m.in:

Wszyscy podziwiamy w Poznaniu „Stary Browar” czy osiedle „City Park”, a w Łodzi – „Manufakturę” czy „Lofty u Scheiblera”. Okazuje się, że to coś więcej niż nowa moda, która dotarła do Polski. Niestety, ta ogólnoswiatowa tendencja ratowania XIX-wiecznych zabytków przemysłowych jest we Wrocławiu wciąż niepopularna³³.

List sprowokował dyskusję w lokalnym środowisku architektonicznym i konserwatorskim. Ówczesny dyrektor Wydziału Architektury i Budownictwa Wrocławia, Piotr Fokczyński, przyznał wysoką wartość obiektom przemysłowym. Wprost jednak stwierdził, iż duża część z nich jest formalnie niechroniona i pozostaje w fatalnym stanie technicznym. Daniel Gibski z biura wojewódzkiego konserwatora zabytków obiecał zaś, iż obiekty, „które przedstawiają pewną wartość, z całą pewnością nie znikną”³⁴. Sceptycznie do sprawy odniósł się Piotr Herba ze Stowarzyszenia „Wratislaviae Amici”³⁵:

Los wyburzonych cukrowni Klecina i rzeźni miejskiej przy ul. Legnickiej to dowód na to, że w tym mieście w kwestii ochrony zabytków przemysłowych nic się nie zmienia od lat³⁶.

Niestety, wydaje się, że miał rację. W 2013 r. wyburzono część historycznej zabudowy daw-

nolia Park, was built on its site. Despite the promises of the investor, the preserved details of the former slaughterhouse have not been incorporated into the new building. Unfortunately, examples of the destruction of Wrocław’s post-industrial heritage can be multiplied: the former silos in the Popowice Port²⁹, the buildings of the Wrocław Refractory Materials Works in Trzemielowicka Street³⁰, the Wrocław Sugar Refinery³¹. The space left by all of these buildings also remains undeveloped. The scale of this phenomenon in 2008 provoked a reaction from the Society for the Beautification of the City of Wrocław³². Which issued a public open letter “on the devastation and demolition of Wrocław monuments”. In it the following can be read, among other things:

We all admire the “Stary Browar” or the “City Park” housing estate in Poznań, and “Manufaktura” or “Lofty u Scheiblera” in Łódź. It turns out that this is more than just a new fashion that has reached Poland. Unfortunately, this worldwide trend of saving 19th century industrial monuments is still unpopular in Wrocław³³.

The letter provoked a discussion in the local architectural and conservation community. The then director of the Architecture and Construction Division City Council of Wrocław Piotr Fokczynski, acknowledged the high value of the post-industrial buildings. However, he explicitly stated that a large number of them are formally unprotected and remain in a terrible technical condition. Daniel Gibski, from the Voivodeship Monument Conservator’s Office, promised that the objects “which represent a particular value, will certainly not disappear”³⁴. Piotr Herba of the “Wratislaviae Amici” Association was more sceptical about the matter³⁵.

The fate of the demolished Klecina Sugar Refinery and the Municipal Slaughterhouse on Legnicka Street is proof that nothing has changed in this city with regard to the protection of industrial monuments for years³⁶.

3.
Krzywy Komin na Nadodrze, maj 2022. Fot. A. Pacholak
The Leaning Chimney in the Nadodrze district. Photo: A. Pacholak

4.

Wizualizacje Centrum Sztuki „Piekarnia”, 2020. Fot. materiały promocyjne pracowni SRDK, <https://srdkstudio.com/centrum-sztuki-piekarnia> (data dostępu: 20.05.2022)

Visualisations of the “Piekarnia” Arts Centre, 2020. Photo: promotional material of the SRDK studio, <https://srdkstudio.com/centrum-sztuki-piekarnia> (access date: 20.05.2022)

nej papierni Kornów, o czym wojewódzki konserwator zabytków nawet nie wiedział³⁷.

Najnowsze protesty dotyczą Portu Miejskiego Wrocławia³⁸. Z powodu ograniczenia transportu rzeczno-głaz w latach 90. XX w. zaczął on powoli popadać w ruinę [fig. 1]. W 2020 r. teren zyskał nowego właściciela, Fermy Drobiu „Woźniak”, który chciał go „zrewitalizować” i przekształcić w kompleks biurowo-usługowy City Porty. Projekt, stworzony przez ATC Development, zakłada przebudowę nadbrzeża na bulwar, odbudowę jednego ze zniszczonych wcześniej elewatorów, a także adaptację budynków, w których „nienaruszona pozostanie kompozycja elewacji”³⁹ [fig. 2]. Wedle inwestora projekty Marka Skorupskiego z pracowni Arche były konsultowane z miejskim konserwatorem zabytków, stawiając sobie za wzór HafenCity w Hamburgu⁴⁰. Środowisko aktywistów miejskich i historyków architektury alarmowało jednak, że wyburzane są wnętrza i konstrukcja nawet obiektów zabytkowych. W 2021 r. wykazali oni, że mimo wpisania do rejestru miejski konserwator wydał zgodę na projekt z „nadbudową, rozbudową i przebudową obiektów”. Konserwator wojewódzki o sprawie poinformował Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Mimo to prace nie zostały wstrzymane⁴¹. W obronę portu zaangażowała się Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska⁴². Jak mówi jej założyciel, Piotr Gerber:

Straciliśmy już klecińską cukrownię, pozwoliliśmy na wyburzenie rzeźni przy ul. Legnickiej, a w zamian dostaliśmy wielkie nic. Lista strat jest bardzo długa, nie stać nas na powiększanie jej⁴³.

Wymienione przykłady wyraźnie pokazują, że kluczowym czynnikiem decydującym o losie poprzemysłowej architektury są aspekty wolnorynkowe. Decyzje inwestorów i deweloperów, kierujących się zyskiem, nie wydają się wystarczająco równoważone przez ochronę konserwatorską. Wydaje się, że władze miejskie czy konserwatorskie nie są zbyt zainteresowane obiektami przemysłowymi, w najlepszym wypadku zaś okazują się bezradne wobec deweloperów, czego dobitnie dowodzi ostatni przykład Por-

Sadly, it seems that he was right. In 2013, part of the historic buildings of the former Korn’s Paper Mill were demolished, without the Voivodship Monument Conservator even knowing about it³⁷.

The most recent protests concern the City Port of Wrocław³⁸. Due to the reduction of river transport in the 1990s, it slowly began to fall into disrepair [Fig. 1]. In 2020, the site gained a new owner, Woźniak Poultry Farms, who wanted to “revitalise” it and turn it into the City Porty office and service complex. The project, created by the ATC Development, envisages the redevelopment of the riverfront into a boulevard, the reconstruction of one of the previously destroyed grain elevators, as well as the adaptation of buildings in which “the composition of the façade will remain intact”³⁹ [Fig. 2]. According to the developer, the designs by Marek Skorupski of the Arche Studio were consulted with the City Monument Conservator, taking the HafenCity in Hamburg as a model⁴⁰. However, the community of urban activists and architectural historians sounded the alarm about the demolition of the interiors and construction of even monument buildings. In 2021, they showed that, despite being listed on the register, the City Monument Conservator had authorised the project with the “superstructure, extension and reconstruction of the buildings”. The Voivodship Monument Conservator informed the Ministry of Culture and National Heritage about the case. Despite this, the works were not stopped⁴¹. The Foundation for the Protection of Silesian Industrial Heritage has become involved in the protection of the port⁴². As its founder, Piotr Gerber, puts it:

We have already lost the Sugar Refinery in Klecine, we have allowed the slaughterhouse on Legnicka Street to be demolished, and in return we have received a great deal of nothing. The list of losses is very long, and we cannot afford to keep adding to it⁴³.

The examples mentioned clearly show that free market aspects are a key factor in determining the fate of post-industrial architec-

tu Miejskiego. Nie pomagają również podziały w samym środowisku architektów i historyków architektury⁴⁴ czy konflikty między konserwatorem miejskim a wojewódzkim. Być może wobec gwałtowności przemian gospodarczych na początku lat 90. XX w. pewne straty w zabudowie przemysłowej były nieuniknione. Władze Wrocławia nie miały takich warunków jak baskijskie Bilbao – ani czasu, ani środków finansowych. Również brak głębszej refleksji na temat wartości architektury industrialnej, zwłaszcza w latach 90. XX w., sprzyjał uznaniu jej za mało wartościową pod kątem artystycznym czy historycznym. Nie powstała żadna wystarczająco kompleksowa i skuteczna strategia miejska, która mogłaby ocalić chociażby materialne dziedzictwo tak ikonicznych dla Wrocławia zakładów jak Elwro.

Adaptacje i interwencje kulturalne

O wiele lepiej oceniane są wrocławskie adaptacje na obiekty kulturalne. Centrum Rozwoju Zawodowego „Krzywy Komin” mieści się w dawnej pralni i farbiarni w podwórku przy ul. Stanisława Dubois. Zaadaptowano je na przestrzenie edukacyjne, wystawiennicze i kulturotwórcze. Nowo wzniesiona część zespołu nie przytłacza starej zabudowy, w której dominuje wolno stojący komin [fig. 3]. Przy okazji inauguracyjnych dni otwartych przedstawiciele Centrum twierdzili:

Nadodrze to miejsce pełne kreatywności i pasji – od lat stanowi największe w mieście skupisko rzemieślników, a od jakiegoś czasu przyciąga również młodych artystów i designerów. Zainspirowani niezwykłym duchem tego miejsca, chcemy w „Krzywym Kominie” integrować lokalną społeczność, łącząc te dwie grupy⁴⁵.

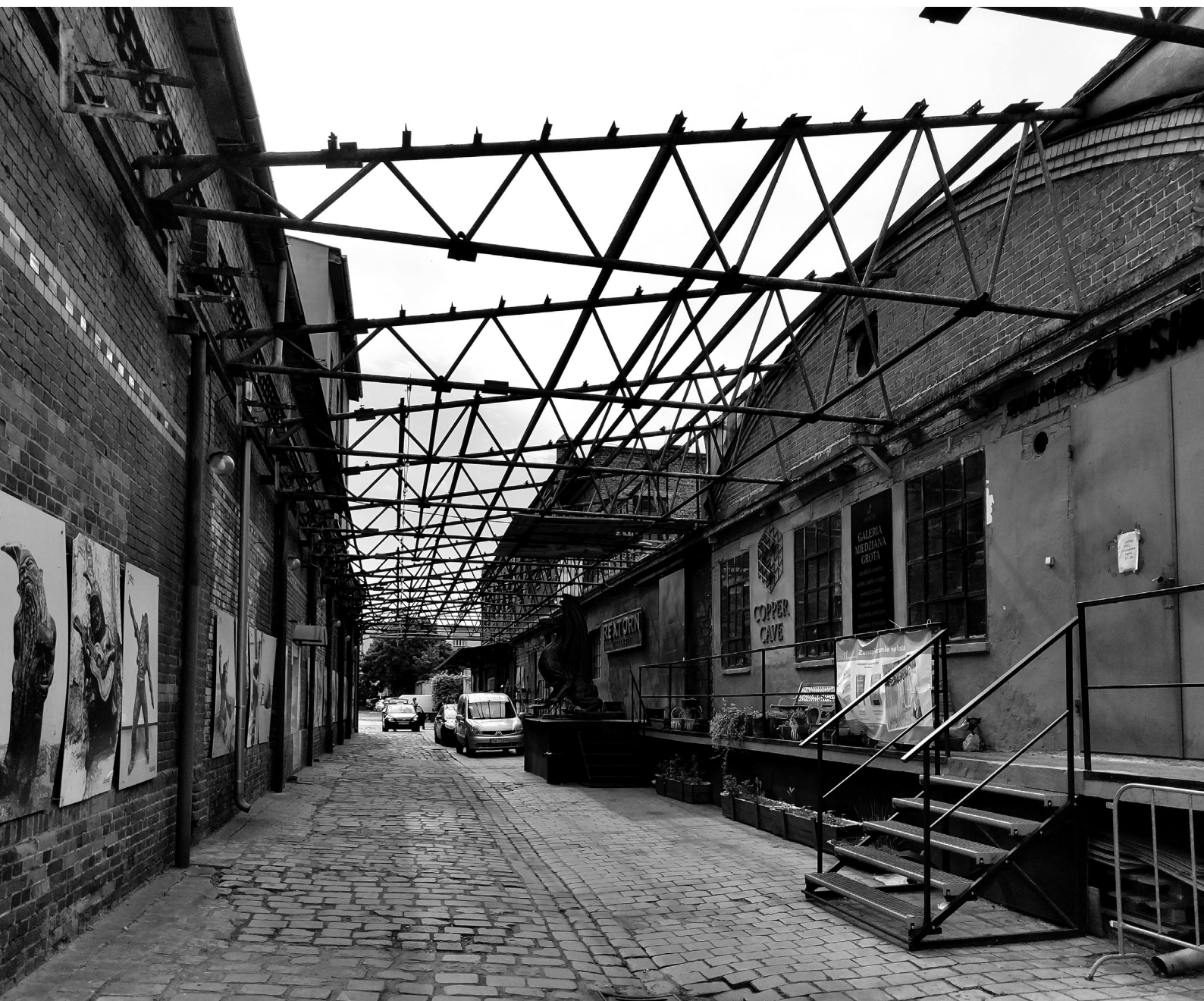
Projekt był częścią większej rewitalizacji dzielnicy Nadodrze, finansowanej w dużej mierze z Funduszy Europejskich⁴⁶. Jego grupą docelową miała stać się klasa kreatywna. Przykład ten dobrze ilustruje proces przyciągania jej do dzielnicy uważanej za zdegradowaną, by

ture. The profit-driven decisions of investors and developers do not seem to be sufficiently counterbalanced by conservation protection. It seems that the municipal or conservation authorities are not very interested in industrial buildings, or at best prove helpless towards developers, as the recent example of the City Port clearly demonstrates. The divisions within the community of architects and architectural historians itself⁴⁴ or the conflicts between the municipal and voivodship conservator do not help either. Perhaps in view of so much rapid economic change in the early 1990s, some loss of post-industrial buildings was inevitable. The Wrocław authorities did not have the same conditions as Bilbao – neither the time nor the financial resources. Also, the lack of a deeper reflection on the value of industrial architecture, especially in the 1990s, encouraged it to be considered of little artistic or historical value. No sufficiently comprehensive and effective urban strategy has been developed to save at least the material heritage of such iconic Wrocław plants as the Elwro.

Cultural adaptations and interventions

Much better regarded are Wrocław's adaptations to cultural facilities. The “Krzywy Komin” [Leaning Chimney] Centre for Professional Development is housed in a former laundry and dye house in a courtyard on Stanislas Dubois Street. They have been adapted into educational, exhibition and cultural spaces. The newly erected part of the complex does not overwhelm the old buildings, which are dominated by a free-standing chimney [Fig. 3]. On the occasion of the inaugural open days, representatives of the Centre said:

Nadodrze is a place full of creativity and passion – for years it has been the city's largest concentration of craftspeople, and for some time it has also attracted young artists and designers. Inspired by the unusual spirit of the place, we want to integrate the local community in the “Krzywy Komin”, bringing the two groups together⁴⁵.

5.
Teren Browaru Mieszczańskiego na Hubach, maj 2022. Fot. A. Pacholak
Area of the Browar Mieszczański on the Huby, May 2022. Photo by A. Pacholak

6.

Browar Piastowski, stan z 2014 roku. Fot. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Уроцлаўскія_замалёўкі_16.jpg (data dostępu: 20.05.2022)

The Browar Piastowski as it was in 2014. Photo: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Уроцлаўскія_замалёўкі_16.jpg (data dostępu: 20.05.2022)

zapewnić jej rozwój i przyszłe inwestycje. W ramach przedsięwzięcia przez promocję i komunikację wskazuje się na historyczną ciągłość zawodów twórczych na Nadodrzu.

Innym przykładem adaptacji na cele kulturalne, również z kominem, jest Centrum Sztuki „Piekarnia”, położone na południu Kępy Mieszczkańskiej, projektu Doroty Jarodzkiej-Śródki i Kazimierza Śródki z Archicomu⁴⁷. Mieszczące się w nim galeria sztuki 66P⁴⁸ i scena Instytutu Grotowskiego mają jednak charakter ponadregionalny, sam zaś budynek uzupełniony został u góry szklano-szarą, prostopadłościenną częścią mieszkalną, przez co wpisał się w trend dodawania kondygnacji do adaptowanych obiektów [fig. 4]. W takiej konfiguracji nie wygląda na to, by Centrum mogło zapobiec postępującej gentryfikacji Kępy Mieszczkańskiej, na której w ciągu ostatniej dekady powstało wiele ekskluzywnych inwestycji mieszkaniowych⁴⁹. Raczej przeciwnie: ośrodek jawi się jako prestiżowa adaptacja od prywatnego inwestora z ambicjami.

Krzywy Komin wydaje się więc jednym z nielicznych przykładów wrocławskich rewitalizacji w pełnym tego słowa znaczeniu i niewykluczone, że jest też najbliższy temu, co można uznać za „efekt Bilbao”. Finansowany i wspomagany publicznie, wspiera rewitalizację dzielnicy Nadodrze, charakteryzuje się mniejszą widoczną ingerencją w zastany obiekt i kieruje się do lokalnych mieszkańców o różnym statusie społecznym.

Po 1989 r. we Wrocławiu powstały również miejsca porównywalne z łódzkim Off Piotrkowska: instytucje kulturalne o minimalnym stopniu ingerencji w pierwotną budowlę. Za przykład posłużyć może Browar Mieszkański. W 2003 r. w zdewastowanym stanie nabył go Krzysztof Wojtas, adaptując go na centrum kulturalne⁵⁰. Browar przywrócony został szerzej świadomości wrocławian przez odbywający się w nim Przegląd Sztuki „Survival”, którego trzecia edycja miała miejsce w 2005 roku. Edycją tą festiwal ugruntował swój profil działania, skupiając się na osadzeniu młodej sztuki w miejscach niedostępnych, opuszczonych lub postindustrialnych⁵¹. Publicznością tego przed-

The project was part of a wider revitalisation of the Nadodrze district, largely financed by European Funds⁴⁶. Its target group was to be the creative class. This example is a good illustration of the process of attracting this class to a neighbourhood considered degraded to ensure its development and future investment. Through promotion and communication, the project points to the historical continuity of the creative professions in Nadodrze.

Another example of adaptation for cultural purposes, also with a chimney, is the “Piekarnia” Arts Centre, located in the south of Kępa Mieszczkańska, designed by Dorota Jarodzka-Śródka and Kazimierz Śródka of the Archicom Studio⁴⁷. However, the 66P art gallery⁴⁸ and the stage of the Grotowski Institute housed there have a supra-regional character, while the building itself was expanded at the top with a glass and grey cube-shaped residential section, thus following the trend of adding storeys to adapted buildings [Fig. 4]. In this configuration, it does not look as if the Centre can prevent the progressive gentrification of Kępa Mieszczkańska, where many exclusive residential developments have been built over the past decade⁴⁹. Rather the opposite: the centre appears as a prestigious adaptation provided by a private investor with ambitions.

The Leaning Chimney therefore appears to be one of the few examples of revitalisation in Wrocław in the full sense of the word, and it is perhaps also the closest to what can be considered the “Bilbao effect”. Publicly funded and supported, it contributes to the revitalisation of the Nadodrze district, is characterised by less visible interference with the existing object and targets local residents of varying social status.

After 1989, places comparable to the Off Piotrkowska in Łódź were also created in Wrocław: cultural institutions with minimal interference in the original building. The Browar Mieszkański (Bourgeois’es Brewery) can serve as an example. In 2003, it was acquired in a devastated state by Krzysztof Wojtas, who adapted it into a cultural centre⁵⁰. The brewery was brought back to the wider consciousness of Wrocław residents by the Survival Art Review

siewzięcia byli członkowie klasy kreatywnej, zwłaszcza ci bardziej „alternatywni”: młodzi artyści i pasjonaci sztuki. Obecnie w Browarze Mieszczańskim funkcjonuje centrum kulturalne, które zdaje się konsekwentnie kontynuować *branding* celowany zwłaszcza w klasę kreatywną o bardziej „alternatywnym” stylu życia. Przy wsparciu miasta, wrocławskiego ASP i prywatnego inwestora wynajmuje przestrzeń browaru (budynki leżakowni o dość surowym stanie) na galerię sztuki, pracownie artystyczne i lokale gastronomiczne⁵².

Browar Mieszczański nie jest *festival marketplace* oddziałującym na całe miasto – realizuje cele rewitalizacyjne w mniejszej skali. Zdegradowany, zapomniany obszar został przywrócony do życia i funkcjonuje do dziś, przy jednoczesnym minimalnym naruszeniu jego oryginalnej tkanki architektonicznej. Choć wielokondygnacyjne inwestycje mieszkaniowe powstają już na działkach sąsiadujących z Browarem, on sam nie ma w sobie żadnych nadbudówek dla dodatkowych mieszkań, a zabrudzona cegła czy widoczne w kilku miejscach ubytki na elewacjach tylko dodają zespołowi autentyczności, pożądanej dla osób o bardziej alternatywnym stylu życia [fig. 5]. Na podobnej zasadzie działają późniejsze już adaptacje:

- dawnej fabryki wodomierzy przy ul. Tęczowej – Nocny Targ „Tęczowa”;
- dawnego browaru Haase przy ul. Krakowskiej – sala koncertowa „Zakłete Rewiry”;
- części Dworca Świebodzkiego – „Hala Świebodzki” bar & *food court*⁵³.

Wrocławska Manufaktura?

Miejsce, które miało być wrocławską Manufakturą, był inny browar: Piastowski [fig. 6]⁵⁴. Jako jeden z nielicznych tak dużych obiektów przemysłowych praktycznie nie został uszkodzony podczas wojny, w związku z czym już w końcu lat 90. XX w. pisano, iż kompleks ma „dobre perspektywy”⁵⁵. Polska marka piwa Piast przejęta została przez Carlsberg, który w 2004 r. zamknął browar, a w 2007 r. sprzedał jego zabudowania Hanover Company – z zamia-

taking place there, the third edition of which took place in 2005. With this edition, the festival solidified its profile, focusing on embedding young art in inaccessible, abandoned or post-industrial locations⁵¹. Its audience was members of the creative class, especially the more “alternative” ones: young artists and art enthusiasts. Today, the Browar Mieszczański is home to a cultural centre that seems to be consistently pursuing branding aimed especially at the creative class with a more “alternative” lifestyle. With the support of the city, the Wrocław Academy of Fine Arts and a private investor, it rents out the brewery’s spaces (lagering buildings in a rather crude state) for art galleries, art studios and catering establishments⁵².

The Browar Mieszczański is not a festival marketplace with an impact on the entire city – it pursues revitalisation objectives on a smaller scale. A degraded, forgotten area has been brought back to life and continues to function today, with minimal interference with its original architectural fabric. Although multi-storey residential developments are already springing up on plots of land adjacent to the Browar, it itself has no superstructures for additional flats, and the stained brick or visible losses on the facades in several places only add to the complex’s authenticity, desirable for those with a more alternative lifestyle [Fig. 5]. Subsequent adaptations already follow a similar principle:

- of the former Water Meter Factory on Tęczowa Street – the “Tęczowa” Night Market;
- of the former Haase Brewery on Krakowska Street – the “Zakłete Rewiry” concert hall;
- of a part of Świebodzki Station – the “Hala Świebodzki” bar & food court⁵³.

Wrocław’s Manufaktura?

The site that was to become Wrocław’s Manufaktura was another brewery: the Browar Piastowski [Fig. 6]⁵⁴. It was one of very few industrial buildings of this size that were virtually undamaged during the war, so already in the late 1990s it was regarded that the complex had “good prospects”⁵⁵. The Polish beer brand

7.
Nowe zabudowania Browaru Piastowskiego z wieżą dawnej leżakowni w głębi, 2020. Fot. materiały promocyjne Archicomu, <https://www.archicom.pl/inwestycje-mieszkaniowe/browary-wroclawskie> (data dostępu: 20.05.2022)

The new buildings of the Browar Piastowski with the tower of the former lagering house in the background, 2020. Photo: promotional materials of the Archicom Studio, <https://www.archicom.pl/inwestycje-mieszkaniowe/browary-wroclawskie> (access date: 20.05.2022)

8. Jedna z wizualizacji Browarów Wrocławskich, 2020. Fot. materiały promocyjne Archicomu, <https://www.archicom.pl/inwestycje-mieszkaniowe/browary-wroclawskie> (data dostępu: 20.05.2022)

One of the visualisations of the Browary Wrocławskie, 2020. Photo: promotional materials of the Archicom Studio <https://www.archicom.pl/inwestycje-mieszkaniowe/browary-wroclawskie> (access date: 20.05.2022)

rem adaptacji i rozbudowy na osiedle deweloperskie. Wrocławskie środowisko architektoniczne pokładało w amerykańskim inwestorze duże nadzieje, w mediach podkreślano zaś jego doświadczenia w rewitalizacji. Większość zabudowy XIX-wiecznej miała zostać zaadaptowana na luksusowe mieszkania⁵⁶, w dawnej fermentowni planowano galerię handlową, która „kształtem i formą ma przypominać poznański Stary Browar czy łódzką Manufakturę”, a nową dominantą miał być 15-piętrowy wieżowiec nawiązujący formą do industrialnej architektury. Planowano wyburzyć tylko garaże i małe magazyny⁵⁷. W 2008 r. browar poddano studiom konserwatorskim pod kierunkiem Pawła i Krystyny Kirschke z Politechniki Wrocławskiej, które nakazały m.in. utrzymanie historycznych gabarytów i dominant (np. ceglanej wieży), renowację fasad i uwzględnienie wzajemnych relacji między budynkami. Uzyskano pozwolenia na rozpoczęcie prac, lecz działania przerwał kryzys finansowy 2009 roku. Przez kolejne lata browar niszczał, część jego budynków została wyburzona, po czym w 2016 r. zakupił go Archicom⁵⁸.

Tzw. Browary Wrocławskie to jedna ze sztandarowych inwestycji dewelopera, projektowana przez zespół pod kierownictwem Śródków; ma zostać ukończona w 2022 roku⁵⁹. Ceglane elewacje przetrwałych budynków zostały zachowane i wyczyszczone, podobnie jak elementy dźwigarów tworzących zadaszenie patia czy wiatrownice, wkomponowane w nową zabudowę. Charakterystyczną wieżę browaru zaadaptowano na klatkę schodową z piętrowym apartamentem w zwieńczeniu. Utraciła ona jednak swoją funkcję dominanta na rzecz nowego punktowca mieszkalnego, cały zaś browar wypełnił się współczesnymi blokami [fig. 7]. Część elewacji ma elementy ceglane lub szare, jednakże projekt w trakcie realizacji stopniowo pozbawiano industrialnego charakteru. Ceglane ściany przeważają na pierwszych promocyjnych wizualizacjach inwestycji, na późniejszych zaś coraz bardziej ustępują elewacjom z szarej blachy lub białego tynku, z rzucającym się w oczy nagromadzeniem balkonów. Niestety, zachowana industria zdominowana została

Piast was taken over by the Carlsberg company, which closed the brewery in 2004 and sold its buildings to the Hanover Company in 2007 – with the intention of adapting and expanding it into a development estate. The Wrocław architectural community had high hopes for the American investor, while the media emphasized the company's experience in revitalization. Most of the 19th c. buildings were to be converted into luxury apartments⁵⁶, a shopping mall was planned in the former fermentation room, whose “shape and form is to resemble that of the Stary Browar in Poznań or the Manufaktura in Łódź”, and the new dominant feature was to be a 15-storey tower block whose form would be reminiscent of industrial architecture. Only garages and small warehouses were planned to be demolished⁵⁷. In 2008, the brewery was subjected to conservation studies under the direction of Paweł and Krystyna Kirschke of Wrocław University of Science and Technology, which ordered, among other things, that the historic dimensions and dominant features (e.g. the brick tower) be maintained, that the facades be renovated and that the relationship between the buildings be taken into account. Permits were obtained to start work, but activities were interrupted by the financial crisis of 2009. Over the following years, the brewery deteriorated, some of its buildings were demolished, before being purchased by the Archicom Studio in 2016⁵⁸.

The so-called Browary Wrocławskie is one of the developer's flagship investments, designed by a team led by Śródkas; it is scheduled to be completed in 2022⁵⁹. The brick facades of the surviving buildings have been preserved and cleaned, as have the elements of the girders forming the canopy of the patios or wind girders, incorporated into the new development. The distinctive tower of the brewery was converted into a staircase with a two-storey flat in the finial. However, it lost its function as a dominant feature in favour of a new residential point block, and the whole brewery was filled with contemporary blocks of flats [Fig. 7]. Some of the façades have brick or grey elements, but the design has gradually been stripped of its

przez typową zabudowę mieszkalną, projektowaną pod maksymalizację sprzedaży mieszkań. Sam układ urbanistyczny zdaje się miejscami nie mieć uzasadnienia: z jednej strony, nowe obiekty tworzą *quasi*-kwartały, lecz nie dobudowano ich do zastanych pustych ścian szczytowych przemysłowych budynków. Z drugiej – nie są też modernistyczne: ze względu na brak większej przestrzeni między nimi oraz przytłaczający stosunek wybetonowanych placów i parkingów do zieleni. Wciąż niepewna pozostaje kwestia bulwaru i dostępu do rzeki, co byłoby jednym z większych atutów inwestycji. Poza mieszkalnictwem w zespole działają strefy gastronomiczne, lokale usługowe i galerie. Niestety, już w tej chwili przestrzeń między budynkami zdominowały parkingi. Prawdopodobnie najoryginalniejszym elementem adaptacji pozostaje zaanektowanie dawnej pochylni dla koni i stajni na studio fitness.

W obliczu boomu budowlanego, wciąż niezaspokojonych potrzeb mieszkaniowych i wyczerpywania się wolnych miejsc bliskich centrum miasta deweloperzy zaczęli sięgać po inne, „trudniejsze” do zagospodarowania tereny przemysłowe i zabytkowe. Obecnie we Wrocławiu powstają trzy inne duże i analogiczne inwestycje: Młyn Różanka projektu Tadeusza Hardta, Młyn Maria projektu pracowni Maćków⁶⁰ oraz akademik w dawnej piekarni Mamut projektu pracowni Grupa 5⁶¹. Podobnie jak Browar Piastowski, inwestycje te charakteryzują się obudowywaniem ich nowymi obiektami o powtarzalnej architekturze, przytłaczającymi liczbą okien czy balkonów. Niewątpliwym atutem jest wyczyszczenie przetrwałych elewacji. Niestety, w obliczu maksymalnej komercjalizacji w żadnym ze wspomnianych miejsc nie wykorzystano potencjału miejsca postindustrialnego na tyle, by stworzyć faktyczne *festival marketplace*.

industrial character over the course of development. Brick walls predominate on the first promotional visualisations of the development, while on later ones they increasingly give way to façades of grey sheet metal or white plaster, with a conspicuous accumulation of balconies. Unfortunately, the preserved industrial character has been dominated by typical residential buildings designed to maximise flat sales. The urban layout itself seems to lack justification in places: on the one hand, the new buildings form quasi-quarters, but they have not been added to the existing empty gable walls of the post-industrial buildings. On the other, they are also not modernist: due to the lack of more space between them and the overwhelming ratio of concreted squares and car parks to greenery. The question of a boulevard and access to the river, which would be one of the development's greatest assets, is still uncertain. Apart from housing, the complex is to have food and beverage zones, service establishments and galleries. Unfortunately, the space between the buildings is already dominated by car parks. Perhaps the most original element of the adaptation remains the annexation of the former horse ramp and stables into a fitness studio.

Faced with a building boom, still unsatisfied housing needs and the depletion of available sites close to the city centre, developers have started to reach out for other, “more difficult” to develop post-industrial and historic sites. Three other large and analogous investments are currently under construction in Wrocław: Młyn Różanka [Różanka Mill] designed by Tadeusz Hardt, Młyn Maria [Maria Mill] designed by the Maćków Design Studio⁶⁰ and a dormitory in the former Mamut bakery designed by the Grupa 5 Architekci⁶¹. Like the Browar Piastowski, these developments are characterised by being enclosed by new buildings of repetitive architecture, overwhelmed by the number of windows or balconies. The clearing of the extant façades is an undoubted benefit. Unfortunately, in the face of maximal commercialisation, none of the sites mentioned used the potential of the post-industrial site enough to create an actual festival marketplace.

9.

Jedna z wizualizacji Browarów Wrocławskich, 2020. Fot. materiały promocyjne Archicomu, <https://www.archicom.pl/inwestycje-mieszaniowe/browary-wroclawskie> (data dostępu: 20.05.2022)

One of the visualisations of the Browary Wrocławskie, 2020. Photo: promotional materials of the Archicom Studio, <https://www.archicom.pl/inwestycje-mieszaniowe/browary-wroclawskie> (access date: 20.05.2022)

Dla klasy kreatywnej – czyli dla kogo? Kwestie komunikacyjne i tożsamościowe

Browar Piastowski najciekawiej prezentuje się w świecie wyobrażonym na wizualizacjach dewelopera. Formalnie nie są one zbyt wystylizowane, posługują się raczej realistycznym sposobem przedstawiania, ukazując jednak (stosownie do celów reklamowych) lepszą wersję rzeczywistości. Na starannie dobranych kadrach ujrzymy odrestaurowane ceglane budynki skapane w idealnym świetle podczas znakomitej pogody [fig. 8]. Na prezentowanych scenach nie ma zbyt wielu aut, place Browaru wypełniają piesi, zazwyczaj ubrani na sportowo bądź w stylu *smart casual*. Idą w pojedynkę, czasem rozmawiają w mniejszych grupkach. Do wizualizacji dołączono tekst promocyjny, który nader często w tej inwestycji korzysta z dziedzictwa postindustrialnego, co chwila wspominając o „ekstrakcie Wrocławia”, jego „esencji”, czerpiąc także z historycznych tekstów Pawła i Krysztyny Kirschke. W świecie dewelopera Browary Piastowskie to „miejsce, które opowiada historię”⁶². Architekt zaś jest „multiinstrumentalistą” – jak twierdzi Jarodzka-Śródka:

Dziś architekt, aby móc dotrzymać tempa rozwojowi miast i sprostać wymaganiom ich mieszkańców, musi być trochę socjologiem, trochę artystą i wizjonerem, ale jednocześnie inżynierem twardego stąpającym po ziemi⁶³.

Sam Wrocław jest miastem „wibrujących pomysłów i biznesów”, miastem pełnym „ludzi aktywnych i kreatywnych”⁶⁴. Czy to właśnie klasa kreatywna przedstawiona została na wizualizacjach Archicomu? Jeśli wierzyć samym tylko opisom, Browar Piastowski nadawałby się dla niej doskonale. Omawiane przedstawienia po dokładniejszej analizie sprawiać jednak mogą dość niepokojące wrażenie – mieszkańcy Browaru są na owych fotografiach równie wyidealizowani co pogoda. Większość jest młoda, w pełni sprawna fizycznie, wysportowana [fig. 9]. Stosunkowo mało widać seniorów czy rodzin z dziećmi – w końcu klasę kreatywną tworzyli ludzie głównie młodzi i dynamiczni⁶⁵.

For the creative class – that is, for whom? Communication and identity issues

The Browar Piastowski presents itself most attractively in the world imagined in the developer's visualisations. Formally they are not overly stylised, using a rather realistic way of representation, but showing (according to advertising purposes) a better version of reality. In carefully selected frames, we see restored brick buildings bathed in perfect light during excellent weather [Fig. 8]. There are not many cars in the presented scenes, the Browar's squares are filled with pedestrians, usually dressed in sporty or smart casual style. Alone, sometimes chatting in smaller groups. The visuals are accompanied by a promotional text that makes excessive use of post-industrial heritage in this investment, mentioning every now and then the “extract of Wrocław”, its “essence”, drawing also on historical texts by Paweł and Krysztyna Kirschke. In the developer's world, The Browary Piastowskie is “a place that tells history”⁶². While the architect is a “multi-instrumentalist”, according to Jarodzka-Śródka:

Today, an architect, in order to keep pace with the development of cities and meet the demands of their inhabitants, has to be a bit of a sociologist, a bit of an artist and a visionary, but at the same time a hard-nosed engineer⁶³.

Wrocław itself is a city of “vibrant ideas and businesses”, a city full of “active and creative people”⁶⁴. Is it indeed the creative class depicted in the Archicom's visualisations? If the descriptions alone are to be believed, the Browar Piastowski would be perfectly suited for them. On closer inspection, however, these representations can give a rather disturbing impression – the inhabitants of the Browar are as idealised in these photographs as is the weather. Most are young, physically fit, athletic [Fig. 9]. Relatively few seniors or families with children are seen – after all, the creative class was supposed to be made up of mainly young and dynamic people⁶⁵. Everyone seems to stay in motion. There are no people who look as if they are

Wszyscy zdają się pozostawać w ruchu. Nie ma osób, które wyglądałyby, jakby były już zmęczone kreatywnością i zdecydowały się na przerwę. Uwagę zwraca brak par innych niż heteroseksualne czy osób o kolorze skóry innym niż biały.

Pokazywanie w wizualizacjach świata lepszego niż w rzeczywistości, wygenerowanego przez komputer, może oddziaływać na utopijną potrzebę zmiany świata na lepsze, należąca do wartości klasy kreatywnej⁶⁶. Podobne wizualizacje i strategie marketingowe nie są specjalizacją wyłącznie Archicomu – komercjalizacja historii i traktowanie zrewitalizowanych (lub zaadaptowanych) obszarów jako scenografii podporządkowanej preferowanemu stylowi życia, w tym przypadku klasy kreatywnej, stanowi praktykę częstą i skuteczną. Według Wolfganga Welscha to „estetyzacja powierzchowna”: wypaczenie, prowadzące do zaniedbania wartości estetycznych innych niż piękno⁶⁷. Wypada zauważyć, że tego typu komunikacją nie posługują się obiekty takie jak Browar Mieszczkański, których publiczność jest bardziej „alternatywna”. Wizualizacje przedstawiające estetyczny, idealny dla klasy kreatywnej świat wzbudzać mogą początkowo entuzjastyczne reakcje, jednakże w późniejszym zderzeniu z rzeczywistością potrafią wywołać krytykę⁶⁸.

Bez względu na to, czy polska klasa kreatywna – czy też pracownicy sektora i branży kreatywnej⁶⁹ – jest faktycznie taka, jak na wizualizacjach, czy może jej obraz został wypaczony w celach marketingowych, to właśnie taki jej dyskursywny wizerunek wydaje się działać najsilniej. Stanowi aspirację i wzór stylu życia dla wielu osób, a także wyznacznik dla deweloperów. To wokół tej klasy, jako uprzywilejowanej – mającej zapewnić rozwój „kreatywnym miastom” w epoce postindustrialnej – konstruowane będą miejskie narracje i rewitalizacje oraz adaptacje, traktowane niczym scenografia⁷⁰.

Gdzie jest wrocławski *festival marketplace*?

Poza Browarem Piastowskim we Wrocławiu znajduje się jeszcze jedno miejsce, które mogłoby swoją skalą dorównać łódzkiej Manufak-

already tired of creativity and have decided to take a break. The absence of non-heterosexual couples or people with skin colour other than white is also notable.

Showing in visualisations a world better than in reality, generated by a computer, can interact with the utopian need to change the world for the better, which belongs to the values of the creative class⁶⁶. Similar visualisations and marketing strategies are not the speciality of the Archicom alone – the commercialisation of history and the treatment of revitalised (or adapted) areas as a setting subordinate to a preferred lifestyle, in this case that of the creative class, is a frequent and effective practice. According to Wolfgang Welsch, this is “superficial aestheticization”: a distortion leading to the neglect of aesthetic values other than beauty⁶⁷. It should be noted that this type of communication is not used by establishments such as the Browar Mieszczkański, whose clientele is more “alternative”. Visualisations depicting an aesthetically ideal world for the creative class may initially elicit enthusiastic reactions, but when later confronted with reality they can provoke criticism⁶⁸.

Whether the Polish creative class – or employees in the creative sector and creative industries⁶⁹ – is actually as depicted in the visuals, or whether its image has been distorted for marketing purposes, it is this discursive portrayal of the class that seems to work most strongly. It represents an aspiration and lifestyle model for many people, and a benchmark for developers. It is around this class, as the privileged one – destined to ensure the development of “creative cities” in the post-industrial age – that urban narratives, revitalisations and adaptations will be constructed, treated like a stage set⁷⁰.

Where is Wrocław’s *Festival Marketplace*?

Apart from the Browar Piastowski, there is another place in Wrocław that could match the scale of the Manufaktura in Łódź. This is the Wrocławski Park Przemysłowy (Wrocław Industrial Park)⁷¹. With its area of 163 hect-

10.

Nowoczesne wieżowce górujące nad Wrocławskim Parkiem Przemysłowym, maj 2022. Fot. A. Pacholak

Modern high-rise buildings towering over the Wrocław Industrial Park, May 2022. Photo: A. Pacholak

turze. To Wrocławski Park Przemysłowy⁷¹. Ze swoją powierzchnią (163 ha) stanowi obszar porównywalny wielkością ze Starym Miastem. Kilka budynków poprzemysłowych doczekało się remontu, wyczyszczenia ceglanych elewacji, wymiany okien i adaptacji wnętrz. Na uwagę zasługuje dawna hala Pafawagu, W7, projektu firmy „Major” Architekci⁷². Zachowała dużą część industrialnego wyglądu, nawet wnętrza – być może ze względu na to, że wciąż realizuje funkcję przemysłową. Jej bryły nie zniekształcono żadną nadbudówką. Choć w Parku odbywają się różne wydarzenia, w tym kulturalne, duża część jego obiektów pozostaje niewyremontowana. Obszar między nimi w dużej mierze zajmują parkingi. Brakuje usług gastronomicznych, handlowych czy kulturalnych. Sprawia to, że Wrocławski Park Przemysłowy trudno określić mianem *festival marketplace*. Niewykluczone, iż wynika to ze zbyt dużej odległości od centrum miasta, z którym Park nie jest najlepiej połączony komunikacją miejską. Okazuje się też trudno dostępny dla użytkownika pieszego. Liczne wiadukty i tory kolejowe, które kiedyś zapewniały przemysłowi sprawny transport, dziś zakleszczają ów obszar, ograniczając dojście do niego i czyniąc komunikację na miejscu mało czytelną, o ile nie chaotyczną.

Wrocław ma swoją spektakularną rewitalizację – po prostu nie jest to przykład architektury poprzemysłowej. Wrocławskie *festival marketplace* stanowi Rynek, na którego promocję i renowację wydano ogromne środki. Wyprowadzono z niego ruch samochodowy, funkcjonują na nim w większości restauracje i instytucje kultury, co najmniej dwa razy do roku trwa na nim jarmark. Każda z masowych imprez zorganizowana we Wrocławiu w ostatniej dekadzie, jak Mistrzostwa Europy w Piłce Nożnej 2012 czy Europejska Stolica Kultury 2016, musiała odbyć się w jakiejś części na Rynku. Swoimi historyzującymi kamienicami, zrekonstruowanymi w przeważającej części po II wojnie światowej, wrocławski Rynek doskonale snuje narrację tożsamościową, którą władze miasta wybrały dla niego po 1989 r.: o wielokulturowym, różnorodnym, tolerancyjnym „mikrokosmosie”. Po wcześniejszych napięciach narodowościowych

ares, it is comparable in size to the Old Town. The former Pafawag Hall W7, designed by the Major Architekci⁷². It has retained much of its industrial appearance, even the interiors – perhaps because it still performs an industrial function. Its blocks have not been distorted by any superstructure. Although the Park hosts a variety of venues, including cultural events, much of its facilities remain unrenovated. The area between them is largely occupied by car parks. There is a lack of catering, retail or cultural services. This makes it difficult to describe the Wrocławski Park Przemysłowy as a festival marketplace. It is possible that this is due to its distance from the city centre, to which the Park is not well connected by public transport. It also proves difficult to access on foot. Numerous viaducts and railway tracks, which used to provide the industry with efficient transport, now jam the area, restricting access and making communication on site unclear, if not chaotic.

Wrocław, however, has its own spectacular revitalisation – it is simply not an example of post-industrial architecture. Wrocław’s festival marketplace is the Rynek [Market Square], on whose promotion and renovation enormous resources have been spent. Car traffic has been removed from the Rynek, it is mostly occupied by restaurants and cultural institutions, and a fair is held there at least twice a year. Each of the mass events organised in Wrocław in the last decade, such as the 2012 European Football Championship or the 2016 European Capital of Culture, had to take place in some part of the Rynek. With its historicising town-houses, mostly reconstructed after the World War II, Wrocław’s Rynek perfectly weaves the identity narrative that the city authorities chose for it after 1989: that of a multicultural, diverse, tolerant “microcosm”. After the earlier national tensions between Germans and Poles and the post-World War II population exchange, a tale of a multinational and European Wrocław seemed appropriate to mitigate potential conflicts⁷³.

The Rynek is Wrocław’s strongest “thematic space”⁷⁴ setting the tone for the rest of the city. Subjected to “Disneylandisation”⁷⁵, it uses a revitalised scenography to evoke an at-

między Niemcami a Polakami oraz po wymianie ludności po II wojnie światowej opowieść o wielonarodowym i europejskim Wrocławiu sprawiała wrażenie odpowiedniej, łagodzącej potencjalne konflikty⁷³.

Rynek jest najsilniejszą „przestrzenią tematyczną”⁷⁴ Wrocławia, nadającą ton reszcie miasta. Poddany „disneylandyzacji”⁷⁵, używa zrewitalizowanej scenografii, by wywołać atmosferę sprzyjającą konsumpcji. Gdy w pierwszej dekadzie XXI w. Łódź rewitalizowała Manufakturę, uznając za swój *genius loci* postindustrializm, Wrocław rewitalizował staromiejski Rynek, jako swój „temat przewodni” traktując historyczną wielokulturowość. Wpływa to znacząco nie tylko na publiczność zewnętrzną, ale także na autopercepcję samych wrocławian. Już w pochodzących z 2004 r. badaniach kognitywnych dotyczących wizerunku dolnośląskiej stolicy mieszkańcy wskazywali Rynek jako miejsce, które podoba się im w mieście najbardziej (43%). W zestawieniu tym nie ma jednak żadnego obiektu poprzemysłowego⁷⁶. Na większości witryn internetowych promujących Wrocław przeczytać możemy sporo informacji o Ostrowie Tumskim czy właśnie o Rynku utrzymanych w podobnym tonie: „Przyciąga urokiem zabytkowych kamienic, żywiołowością i klimatem wyjątkowego centrum europejskiej metropolii”⁷⁷. Krótko mówiąc, jest idealnym miejscem dla klasy kreatywnej.

Czy tak wielki sukces rewitalizacji Rynku musi utrudniać równie spektakularne renowacje innych obszarów? Być może narracje terenów poprzemysłowych zaszkodziłyby wiarygodności dzielnicy staromiejskiej. Wydaje się również, że władze Wrocławia, usatysfakcjonowane skutecznie działającym wizerunkiem Starogo Miasta, nie są zainteresowane rozszerzeniem głównego wizerunku ośrodka o znaczące obiekty postindustrialne i skierowaniem na nie większych środków finansowych czy promocyjnych. Dlatego w dolnośląskiej stolicy po 1989 r. nie zrewitalizowano żadnej przestrzeni postindustrialnej porównywalnej np. z łódzką Manufakturą. Budynki te pozostawiono głównie deweloperom, kierującym się dążeniem do maksymalizacji zysków, hamowanym tylko

atmosphere conducive to consumption. When, in the first decade of the 21st c. Łódź was revitalising the Manufaktura, taking post-industrialism as its *genius loci*, Wrocław was revitalising the old town Rynek, taking historical multiculturalism as its “theme”. This has a significant impact not only on external visitors, but also on the self-perception of the people of Wrocław themselves. Already in a 2004 cognitive study on the image of the Lower Silesian capital, residents indicated the Rynek as the place they liked best in the city (43%). However, this list does not include any post-industrial building⁷⁶. On most websites promoting Wrocław, we can read a lot of information about Ostrów Tumski or the Rynek in a similar vein: “It attracts with the charm of historic town-houses, vibrancy and atmosphere of a unique centre of a European metropolis”⁷⁷. In short, it is an ideal place for the creative class.

Must such great success in revitalising the Rynek hinder equally spectacular renovations of other areas? It also seems that the Wrocław authorities, satisfied with the successful image of the Old Town, are not interested in extending the main image of the city to include significant post-industrial facilities and directing more financial or promotional resources towards them. This is why no post-industrial space comparable to, for example, Łódź’s Manufaktura was revitalised in the Lower Silesian capital after 1989. These buildings have been left mainly to developers, driven by the desire to maximise profits, hampered only occasionally. As Jacek Sterczewski, a Wrocław urban activist and sociologist who took an active part in the defence of the Port Miejski⁷⁸:

I would like the authorities of Poland’s fourth largest city to be in such a strong position that they can talk freely with property developers and buyers. That the City would be more bold in suggesting socially useful solutions to private owners. The buyers of space in the city must be required to build well. It is very easy to sell land or buildings – it is more difficult to take care of their subsequent functions⁷⁹.

w sporadycznych przypadkach. Jak pisze Jacek Sterczewski, wrocławski aktywista miejski i socjolog, który brał czynny udział w obronie Portu Miejskiego⁷⁸:

Chciałbym, żeby władze czwartego największego miasta w Polsce miały tak mocną pozycję, żeby mogły swobodnie rozmawiać z deweloperami i kupcami nieruchomości. Żeby Miasto bardziej śmiało sugerowało prywatnym właścicielom społecznie przydatne rozwiązania. Od kupców powierzchni w mieście trzeba wymagać dobrego budowania. Bardzo łatwo jest sprzedawać grunty czy budynki – trudniej zadbać o ich kolejne funkcje⁷⁹.

Inna wrocławska aktywistka, Kalina Zatorska, historyczka designu, wskazuje na złożoność problemu traktowania przemysłowych zespołów, zwłaszcza na brak współpracy między inwestorem, architektem a urzędem miejskim oraz na niewystarczająco skuteczne narzędzia konserwatora, co unaocznilo się najlepiej w sprawie Portu Miejskiego. Jak mówi Zatorska:

Krótkowzroczność łamane przez chciwość [...]. Wrocław nie ma szczęścia do inwestorów wizjonistów, urząd niespecjalnie liczy się z autorytetami, patrz prof. Gerber⁸⁰.

Różnice między Wrocławiem a innymi miastami Polski w strategiach (lub ich braku) dotyczących postindustrialnego dziedzictwa zaczynają być zauważalne nawet poza środowiskiem architektonicznym i konserwatorskim, np. w branży gastronomicznej, nierzadko ściśle związanej z sukcesem konkretnej rewitalizacji. Piotr Gładczak, od wielu lat prowadzący popularny blog Wrocławskie Podróże Kulinarne, podzielił się na swoich mediach społecznościowych (obserwowanych przez ponad 100 tys. osób) refleksją po wizycie w Browarze Piastowskim. Skrytykował m.in. brak kompleksowej strategii w projektowaniu chociażby usług gastronomicznych w nowych inwestycjach:

Nawet kiedyś ktoś próbował konsultować ze mną jedno z tych miejsc i od razu podpowiedziałem, że

Another Wrocław activist, Kalina Zatorska, a design historian, points to the complexity of the problem of treating post-industrial ensembles, especially the lack of cooperation between investors, architects and the City Office, as well as the insufficiently effective tools of the conservator, which became most evident in the case of Port Miejski. As Zatorska puts:

Short-sightedness plus greed [...]. Wrocław has not been lucky to have visionary investors, the authority does not particularly count with experts, see Prof. Gerber⁸⁰.

The disparity between Wrocław and other Polish cities in the strategies (or lack thereof) for post-industrial heritage is beginning to be noticed even outside the architectural and conservation community, such as in the catering industry, often closely linked to the success of a particular revitalisation. Piotr Gładczak, who has been running the popular blog Wrocławskie Podróże Kulinarne (Wrocław Culinary Travels) for many years, shared on his social media (observed by over 100,000 people) his reflections after his visit to the Browar Piastowski. Among other things, he criticised the lack of a comprehensive strategy in designing at least catering services in new developments:

Even once, someone tried to consult with me about one of these places and I immediately hinted that this should be made into a holistic, well-packaged product, because cramming individual random concepts in there will not end well. Unfortunately, it was not decided to go that way [...]⁸¹.

At the other extreme we have examples such as the Off Piotrkowska in Łódź or the Browary Warszawskie, where I was recently. A full-service, modern-style space, with a food court, on-site brewery, cafés, etc. And even green squares have been included⁸².

Post-industrial buildings adapted to cultural functions, financed with strong public support, such as the “Krzywy Komin” Centre, seem to have the best chance of being revital-

należy stworzyć z tego całościowy, opakowany dobrze produkt, bo wciskanie tam poszczególnych przypadkowych konceptów nie skończy się dobrze. Niestety, nie zdecydowano się pójść w tę stronę [...]»⁸¹.

Na drugim biegunie mamy takie przykłady jak Off Piotrkowska w Łodzi czy Browary Warszawskie, gdzie byłem niedawno. Kompleksowo zagospodarowana przestrzeń w nowoczesnym stylu, z food-courtem, browarem na miejscu, kawiarniami itd. I nawet zielone skwerki się znalazły⁸².

Obiekty poprzemysłowe adaptowane na funkcje kulturalne, finansowane z dużym wsparciem środków publicznych, takie jak Centrum „Krzywy Komin”, zdają się mieć największe szanse na rewitalizację z dość dużym poszanowaniem architektury. Niestety, są kroplą we wrocławskim morzu wyburzeń, jak w przypadku rzeźni miejskiej, i inwazyjnych nadbudówek, gentryfikujących sąsiedztwo, jak w Browarach Wrocławskich. Władze Wrocławia cieszą się z wizerunku staromiejskiego Rynku i nic nie wskazuje na to, by objęły tereny poprzemysłowe również bogatym wsparciem finansowym i promocyjnym. Odbywa się to niestety kosztem architektury przemysłowej wrocławskiej i nierzadko kończy jej fizyczną destrukcją.

Wrocławski Park Przemysłowy prawdopodobnie w przyszłości tylko pogłębi swój biurowy charakter. Niedawne wiadomości wskazują na plany budowy tam nowoczesnych biurowców⁸³ oraz... wieżowców, spośród których najwyższy ma mieć powyżej 200 m, co znacząco zmieniłoby panoramę miasta⁸⁴. Nie wspomniano jednak przy tej sposobności o intensywniejszej rewitalizacji zastanych obiektów postindustrialnych. Już teraz nad Parkiem górują budowane przy ul. Strzegomskiej i Robotniczej punktowce najnowszego biurowego zagłębienia miasta [fig. 10]. Jego użytkownicy, niestety, nie będą mieli blisko siebie centrum usługowego i handlowego – nie powstanie tam żadne *festival marketplace* w przestrzeni poprzemysłowej.

ised with a fairly high regard for architecture. Unfortunately, they are a drop in Wrocław's sea of demolitions, as in the case of the Municipal Slaughterhouse, and invasive superstructures, gentrifying the neighbourhood, as in the Brewery Wrocławskie. The Wrocław authorities are happy with the image of the Old Town Rynek and there is no indication that they will extend the same financial and promotional support to the post-industrial areas. This is unfortunately taking place at the expense of Wrocław's industrial architecture and often ends in its physical destruction.

The Wrocław Industrial Park is only likely to deepen its office character in the future. Recent reports indicate plans to build modern office blocks⁸³ and ... skyscrapers, the tallest of which is expected to be over 200 metres, which would significantly change the city's landscape⁸⁴. However, no mention has been made of the more intensive revitalisation of the existing post-industrial buildings. Already, the point-blocks of the city's newest office district, built on Strzegomska and Robotnicza streets, are towering over the Park [Fig. 10]. Its users, unfortunately, will not have a service and retail centre close by – no festival marketplace will be created in the post-industrial space.

¹ See **The Australia ICOMOS (International Council on Monuments and Sites)**, *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, Burwood 2013, p. 2.

² See **D. Stawasz**, *Odnowa miasta poprzez rewitalizację*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, No. 477, p. 256.

³ See **M. Nieszczerzewska, P. Plichta**, *Jak rewitalizacja miast w Polsce wpływa na turystykę kulturową?*, „Turystyka Kulturowa” 2020, No. 5, p. 323.

⁴ **A. Kunce**, *Miejsce, w którym zamieszkanie i rekoncylacja znowu są możliwe. O antropologii miejsca postindustrialnego*, [in:] *Miejsca postindustrialne jako przedmiot badań transdyscyplinarnych. Od dizajnu do zakorzenienia*, Ed. **eadem**, Gdańsk 2018, p. 25.

⁵ See **M. Daczyńska**, *Sprawne narzędzie rewitalizacji fragmentów miast – wybrane przykłady działalności parków przemysłowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura” No. 51 (2012), p. 257.

⁶ See **W. Graham**, *Miasta wysnione. Siedem wizji urbanistycznych, które kształtują nasz świat*, Transl. A. Sak, Kraków 2016, pp. 255–260.

⁷ Although the museum itself is a contemporary building, it entailed the transformation of a degraded neighbourhood into a metropolitan centre and the revitalisation of earlier architecture. See **J. Alayo, G. Henry, B. Plaza**, *Bilbao: Case study*, [in:] *Remaking Post-Industrial Cities: Lessons from North-America and Europe*, Ed. **D. K. Carter**, New York 2016.

⁸ See **M. Nieszczerzewska, P. Plichta**, *op. cit.*, p. 328.

⁹ See **J. Kuydowicz**, *Degradacja pojęcia loftu w obliczu współczesnych polskich realizacji*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura” No. 51 (2012), pp. 28–29.

¹⁰ **R. Florida**, *Cities and the Creative Class*, New York – London 2005, pp. 33–36.

¹ Zob. **The Australia ICOMOS (International Council on Monuments and Sites)**, *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, Burwood 2013, s. 2.

² Zob. **D. Stawasz**, *Odnowa miasta poprzez rewitalizację*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 477, s. 256.

³ Zob. **M. Nieszczerzewska, P. Plichta**, *Jak rewitalizacja miast w Polsce wpływa na turystykę kulturową?*, „Turystyka Kulturowa” 2020, nr 5, s. 323.

⁴ **A. Kunce**, *Miejsce, w którym zamieszkanie i rekoncylacja znowu są możliwe. O antropologii miejsca postindustrialnego*, [w:] *Miejsca postindustrialne jako przedmiot badań transdyscyplinarnych. Od dizajnu do zakorzenienia*, red. **eadem**, Gdańsk 2018, s. 25.

⁵ Zob. **M. Daczyńska**, *Sprawne narzędzie rewitalizacji fragmentów miast – wybrane przykłady działalności parków przemysłowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura” z. 51 (2012), s. 257.

⁶ Zob. **W. Graham**, *Miasta wyśnione. Siedem wizji urbanistycznych, które kształtują nasz świat*, przeł. A. Sak, Kraków 2016, s. 255–260.

⁷ Chociaż samo muzeum jest obiektem współczesnym, pociągnęło za sobą przekształcenie zdegradowanej dzielnicy w wielkomiejskie centrum i rewitalizację wcześniejszej architektury. Zob. **J. Alayo, G. Henry, B. Plaza, Bilbao: Case study**, [w:] *Remaking Post-Industrial Cities: Lessons from North-America and Europe*, ed. **D. K. Carter**, New York 2016.

⁸ Zob. **M. Nieszczerzewska, P. Plichta**, *op. cit.*, s. 328.

⁹ Zob. **J. Kuydowicz**, *Degradacja pojęcia loftu w obliczu współczesnych polskich realizacji*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura” z. 51 (2012), s. 28–29.

¹⁰ **R. Florida**, *Cities and the Creative Class*, New York – London 2005, s. 33–36.

¹¹ Zob. **B. Namysłak**, *Miasto kreatywne w ujęciu teoretycznym*, „Studia Ekonomiczne i Regionalne” 2013, nr 2, s. 5–6.

¹² **Eadem**, *Miasto kreatywne w ujęciu teoretycznym. Charakterystyka i rozmieszczenie podmiotów z sektora kreatywnego we Wrocławiu*, [w:] *Przekształcenia przestrzeni miejskiej Wrocławia. Ujęcie geograficzne*, red. **eadem, R. Szmytkie**, Wrocław 2012, s. 38.

¹³ Zob. **I. Kozina**, *Przemiany miast przemysłowych (I)*, „Autoportret” 2013, nr 1, <https://autoportret.pl/artykuly/852> (data dostępu: 20.05.2022).

¹⁴ Zob. **K. Nawratek**, *O nową robotniczą rewolucję. Transcendentny sens miasta przemysłowego*, „Autoportret” 2013, nr 1, <https://autoportret.pl/artykuly/o-nowa-robotnicza-rewolucje-transcendentny-sens-miasta-przemyslowego/4> (data dostępu: 20.05.2022).

¹⁵ W dawnych zakładach Izraela Poznańskiego umieszczono m.in. Muzeum Sztuki 2. Niestety, dominującą rolę w zespole odgrywa nowy budynek galerii handlowej, która swoim rozmiarem oraz powierzchnią parkingową przytłacza powierzchniowo kompleks. Zob. **M. Hanzl**, *Manufaktura Łódź – genius loci a komercyjna wartość przestrzeni publicznej*, [w:] *Komercjalizacja przestrzeni – charakterystyka zjawiska*, red. **P. Lorens, E. Ratajczyk-Piątkowska**, Warszawa 2008.

¹⁶ Zob. *Architektura i przestrzeń. Siedziba Muzeum Śląskiego*, <https://muzeumslaskie.pl/pl/architektura-i-przestren> (data dostępu: 20.05.2022).

¹⁷ Zob. **M. Nieszczerzewska, P. Plichta**, *op. cit.*, s. 330.

¹⁸ W ten sposób dochodzi do komercjalizacji historii. Zob. **J. Zimpel**, *Rewitalizacja dzielnicy jako zestaw strategii kulturowych*, „Studia Kulturoznawcze” 2014, nr 1, s. 95.

¹⁹ Zob. *Off Piotrkowska Center*, <https://piotrkowskacenter.pl> (data dostępu: 20.05.2022).

²⁰ Przykładem może zielonogórska Tkálnia 17, której ocieplone styropianem elewacje pokryte zostały klinkierową płytką. Zob. **J. Kuydowicz**, *op. cit.*, s. 32–33.

²¹ Warto jednak zauważyć, że wrocławski przemysł w pierwszych latach po wojnie ucierpiał wskutek wywożenia maszyn i aparatury zarówno przez władze polskie, jak i Armii Czerwoną. Owa strategia rabunkowa wiązała się z niepewnością, czy powojenne granice i przynależność państwa Wrocławia długo się utrzymają. Więcej na ten temat – zob. **E. Kaszuba**, *Między propagandą a rzeczywistością. Polska ludność Wrocławia w latach 1945–1947*, Warszawa 1997, s. 127.

²² Zob. **D. Sikorski**, *Zmiany funkcjonalne terenów przemysłowych i poprzemysłowych we Wrocławiu po 1989 roku*, [w:] *Przekształcenia przestrzeni miejskiej Wrocławia...*, s. 38.

²³ Zob. *Atlas architektury Wrocławia*, red., oprac. **J. Harasimowicz**, t. 2, Wrocław 1998, s. 175.

²⁴ Zob. **J. Jerzmański**, *Wrocławia zabytki nieoczywiste i ich losy po 1989 roku*, Hipermiasto, 8 lutego 2016, <http://www.hipermiasto.com/nasze-teksty/wroclawia-zabytki-nieoczywiste-i-ich-losy-po-1989-roku> (data dostępu: 20.05.2022).

¹¹ See **B. Namysłak**, *Miasto kreatywne w ujęciu teoretycznym*, „Studia Ekonomiczne i Regionalne” 2013, No. 2, pp. 5–6.

¹² **Eadem**, *Miasto kreatywne w ujęciu teoretycznym. Charakterystyka i rozmieszczenie podmiotów z sektora kreatywnego we Wrocławiu*, [in:] *Przekształcenia przestrzeni miejskiej Wrocławia. Ujęcie geograficzne*, Ed. **eadem, R. Szmytkie**, Wrocław 2012, p. 38.

¹³ See **I. Kozina**, *Przemiany miast przemysłowych (I)*, „Autoportret” 2013, No. 1, <https://autoportret.pl/artykuly/852> (access date: 20.05.2022).

¹⁴ See **K. Nawratek**, *O nową robotniczą rewolucję. Transcendentny sens miasta przemysłowego*, „Autoportret” 2013, No. 1, <https://autoportret.pl/artykuly/o-nowa-robotnicza-rewolucje-transcendentny-sens-miasta-przemyslowego/4> (access date: 20.05.2022).

¹⁵ In the former Izrael Poznański's factories, the Museum of Art 2, among others, has been established. Unfortunately, the dominant role in the complex is played by the new shopping mall building, which overwhelms the complex with its size and parking space. See **M. Hanzl**, *Manufaktura Łódź – genius loci a komercyjna wartość przestrzeni publicznej*, [in:] *Komercjalizacja przestrzeni – charakterystyka zjawiska*, Ed. **P. Lorens, E. Ratajczyk-Piątkowska**, Warszawa 2008.

¹⁶ See *Architektura i przestrzeń. Siedziba Muzeum Śląskiego*, <https://muzeumslaskie.pl/pl/architektura-i-przestren> (access date: 20.05.2022).

¹⁷ See **M. Nieszczerzewska, P. Plichta**, *op. cit.*, p. 330.

¹⁸ This leads to the commercialisation of history. See **J. Zimpel**, *Rewitalizacja dzielnicy jako zestaw strategii kulturowych*, „Studia Kulturoznawcze” 2014, No. 1, p. 95.

¹⁹ See *Off Piotrkowska Center*, <https://piotrkowskacenter.pl> (access date: 20.05.2022).

²⁰ An example of this can be seen in Zielona Góra's Tkálnia 17, whose polystyrene-insulated facades were covered with clinker tile. See **J. Kuydowicz**, *op. cit.*, pp. 32–33.

²¹ It is worth noting, however, that Wrocław's industry in the first years after the war suffered from the removal of machinery and apparatus by both the Polish authorities and the Red Army. This robbery strategy was connected with uncertainty as to whether the post-war borders and state affiliation of Wrocław would last long. For more on this subject, see **E. Kaszuba**, *Między propagandą a rzeczywistością. Polska ludność Wrocławia w latach 1945–1947*, Warszawa 1997, p. 127.

²² See **D. Sikorski**, *Zmiany funkcjonalne terenów przemysłowych i poprzemysłowych we Wrocławiu po 1989 roku*, [in:] *Przekształcenia przestrzeni miejskiej Wrocławia...*, p. 38.

²³ See *Atlas architektury Wrocławia*, Ed. **J. Harasimowicz**, Vol. 2, Wrocław 1998, p. 175.

²⁴ See **J. Jerzmański**, *Wrocławia zabytki nieoczywiste i ich losy po 1989 roku*, Hipermiasto, 8 February 2016, <http://www.hipermiasto.com/nasze-teksty/wroclawia-zabytki-nieoczywiste-i-ich-losy-po-1989-roku> (access date: 20.05.2022).

²⁵ See *ibidem*.

²⁶ See **M. Mejsner**, *ELWRO – polska potęga zniszczona przez własnych pracowników*, Onet Biznes, 6 August 2014, <https://web.archive.org/web/20201103230719/http://biznes.onet.pl/wiadomosci/kraj/elwro-polska-potega-zniszczona-przez-wlasnych-pracownikow/zb6de> (access date: 20.05.2022).

²⁷ When the slaughterhouse was built – at the end of the 19th c. – it was one of the most modern and largest such complexes in Germany at the time. Such Wrocław architects as George Müller, Max Schirmer and Richard Konwiarz were involved in the design of its facilities. Despite its damage, the plant survived the war, was rebuilt in the PRL and attempts were made to modernise it. See **M. Ostrowska**, *Wrocławska nowa rzeźnia miejska 1896–1999*, „Sobótka” 2010, No. 3, p. 359. See also the researcher's article included in this issue of the Quart: **M. Ostrowska-Bies**, *The search for a site for a municipal slaughterhouse and slaughter animal market in Wrocław 1877–1891 and the functional zoning of the city at the end of the 19th century*.

²⁸ The then director of the City Office's Department of Architecture claimed that he did not intend to create an open-air butcher's museum out of a place he associated with a “second Auschwitz”. See **A. Saraczyńska, B. Maciejewska**, *Rzeź rzeźni*, „Gazeta Wyborcza Wrocław” 1999, Issue of 3 November.

²⁹ These silos were demolished for the construction of a new housing estate. See “Były silosy, nie ma silosów”. *Zniknęły w kilka sekund*, TVN24, 18 December 2018, <https://tvn24.pl/wroclaw/wroclaw-cztery-silosy-w-porcje-popowice-wyburzone-ra893327-2378104> (access date: 20.05.2022).

²⁵ Zob. *ibidem*.

²⁶ Zob. **M. Mejsner**, *ELWRO – polska potęga zniszczona przez własnych pracowników*, Onet Biznes, 6 sierpnia 2014, <https://web.archive.org/web/20201103230719/http://biznes.onet.pl/wiadomosci/kraj/elwro-polska-potega-zniszczona-przez-wlasnych-pracownikow/zb6de> (data dostępu: 20.05.2022).

²⁷ Gdy rzeźnia powstawała – przy końcu XIX w. – była jednym z najnowocześniejszych i największych takich kompleksów w Niemczech tamtego okresu. W projektowaniu jej obiektów zespołu brali udział tacy wrocławscy architekci, jak George Müller, Max Schirmer czy Richard Konwiarz. Mimo zniszczeń zakład przetrwał wojnę, w PRL-u został odbudowany i próbowano go unowocześniać. Zob. **M. Ostrowska**, *Wrocławska nowa rzeźnia miejska 1896–1999*, „Sobótka” 2010, nr 3, s. 359. Zob. też artykuł badaczki zamieszczony w tym numerze „Quarta”: **M. Ostrowska-Bies**, *Poszukiwania terenu pod budowę rzeźni miejskiej i targu zwierząt rzeźnych we Wrocławiu 1877–1891 a funkcjonalne strefowanie miasta pod koniec XIX wieku*.

²⁸ Ówczesny dyrektor Wydziału Architektury Urzędu Miejskiego twierdził, iż nie zamierza tworzyć skansenu rzeźniczego z miejska, które kojarzy mu się z „drugim Oświęcimm”. Zob. **A. Saraczyńska, B. Maciejewska**, *Rzeźni, „Gazeta Wyborcza Wrocław”* 1999, nr z 3 listopada.

²⁹ Silosy te wyburzone zostały pod budowę nowego osiedla deweloperskiego. Zob. „Były silosy, nie ma silosów”. *Zniknęły w kilka sekund*, TVN24, 18 grudnia 2018, <https://tvn24.pl/wroclaw/wroclaw-cztery-silosy-w-porcie-popowice-wyburzone-ra893327-2378104> (data dostępu: 20.05.2022).

³⁰ Zakłady niszczyły przez pierwszą dekadę XXI w., aż w końcu w 2009 r. je wyburzono. Na ich miejscu do tej pory nic nie powstało. Zob. **D. Sikorski**, *op. cit.*, s. 39.

³¹ Cukrownię wyburzono w latach 2009–2010, na jej miejscu również nic nie powstało. Zob. *ibidem*, s. 38.

³² Towarzystwo Upiększania Miasta Wrocławia to organizacja *non profit* działająca od 2004 r., która zajmuje się „estetyką Wrocławia, jego architekturą i urbanistyką”. Zob. *O nas*, <https://tumw.pl/o-nas> (data dostępu: 20.05.2022).

³³ **M. Karabon, W. Prastowski**, *Stare fabryki i kamienice są esencją Wrocławia*, „Gazeta Wrocławska”, 12 listopada 2009, <https://gazetawrocławska.pl/stare-fabryki-i-kamienice-sa-esencja-wroclawia/ar/185072> (data dostępu: 14.09.2022).

³⁴ **M. Kisiel**, *Czy wyburzać obiekty poprzemysłowe?*, Wrocław Nasze Miasto, 13 listopada 2009, <https://wroclaw.naszemiasto.pl/czy-wyburzac-objekty-poprzemyslowe/ar/c1-2891410> (data dostępu: 20.05.2022).

³⁵ Wratislaviae Amici to organizacja *non profit*, do której celów statutowych należy „odkrywanie i pielęgnowanie wizerunku miasta Wrocławia i regionu Dolnego Śląska”. Zob. *Statut stowarzyszenia Wratislaviae Amici*, https://polska-org.pl/503007,Statut_stowarzyszenia_Wratislaviae_Amici.html (data dostępu: 20.05.2022).

³⁶ **M. Kisiel**, *op. cit.*

³⁷ Zob. **J. Jerzmański**, *op. cit.*

³⁸ Kompleks zaprojektowany został m.in. przez Richarda Plüddemanna i Karla Klimma. Układ urbanistyczny portu oraz sześć obiektów, m.in. elewator, wpisanych zostało do rejestru zabytków. Zob. **J. Ratajczak**, *Kontrowersyjna koncepcja – rewitalizacja budynku po koszarach na Kępie Mieszczkańskiej*, Wrocław.pl, 27 listopada 2020, <https://www.wroclaw.pl/przedsiębiorczy-wroclaw/kepa-mieszczanska-rewitalizacja-budynku-po-koszarach-atc-development> (data dostępu: 20.05.2022).

³⁹ **P. Jackowska**, *Powstaje City Port – wrocławski Port Miejski zmienia swoje oblicze*, infoWire.pl, 27 października 2021, <https://infowire.pl/generic/release/703788/powstaje-city-port-wroclawski-port-miejski-zmienia-swoje-oblicze> (data dostępu: 20.05.2022).

⁴⁰ Identyczne źródło inspiracji podawane jest przez dewelopera przy jego innej zapowiadanej inwestycji na Kępie Mieszczkańskiej we Wrocławiu, gdzie nad zabytkowymi budynkami dawnych koszar zaprojektowano nadwieszoną budowlę. Zob. *ibidem*.

⁴¹ Zob. **J. Gajdamowicz**, *Rewitalizacja po wrocławsku. Czyli ile Portu Miejskiego w City Porcie*, „Gazeta Wrocławska”, 15 stycznia 2022, <https://gazetawrocławska.pl/rewitalizacja-po-wroclawsku-czyli-ile-portu-miejskiego-w-city-porcie/ar/c1-15998323> (data dostępu: 20.05.2022).

⁴² Fundacja Ochrony Dziedzictwa Przemysłowego Śląska to organizacja pozarządowa zajmująca się planową ochroną i promocją zabytków techniki, posiadająca muzea w Katowicach i Dzierżoniowie. Zob. *Muzea Techniki*, <https://www.muzeatechniki.pl> (data dostępu: 20.05.2022).

³⁰ The facilities deteriorated throughout the first decade of the 21st c. until they were finally demolished in 2009. See **D. Sikorski**, *op. cit.*, p. 39.

³¹ The sugar refinery was demolished in 2009-2010 and nothing was built in its place either. See *ibidem*, p. 38.

³² The Society for the Beautification of the City of Wrocław is a not-for-profit organisation that has been active since 2004 and is dedicated to “the aesthetics of Wrocław, its architecture and urban planning”. See *O nas*, <https://tumw.pl/o-nas> (access date: 20.05.2022).

³³ **M. Karabon, W. Prastowski**, *Stare fabryki i kamienice są esencją Wrocławia*, „Gazeta Wrocławska”, 12 November 2009, <https://gazetawrocławska.pl/stare-fabryki-i-kamienice-sa-esencja-wroclawia/ar/185072> (access date: 14.09.2022).

³⁴ **M. Kisiel**, *Czy wyburzać obiekty poprzemysłowe?*, Wrocław Nasze Miasto, 13 November 2009, <https://wroclaw.naszemiasto.pl/czy-wyburzac-objekty-poprzemyslowe/ar/c1-2891410> (access date: 20.05.2022).

³⁵ Wratislaviae Amici is a non-profit organisation whose statutory aims include “discovering and cultivating the image of the city of Wrocław and the Lower Silesian region”. See *Statutes of the Wratislaviae Amici Association*, https://polska-org.pl/503007,Statut_stowarzyszenia_Wratislaviae_Amici.html (access date: 20.05.2022).

³⁶ **M. Kisiel**, *op. cit.*

³⁷ See **J. Jerzmański**, *op. cit.*

³⁸ The complex was designed by Richard Plüddemann and Karl Klimm, among others. The urban layout of the harbour and six buildings, including the elevator, are listed in the register of historical monuments.

³⁹ **P. Jackowska**, *Powstaje City Port – wrocławski Port Miejski zmienia swoje oblicze*, infoWire.pl, 27 October 2021, <https://infowire.pl/generic/release/703788/powstaje-city-port-wroclawski-port-miejski-zmienia-swoje-oblicze> (access date: 20.05.2022). See **J. Ratajczak**, *Kontrowersyjna koncepcja – rewitalizacja budynku po koszarach na Kępie Mieszczkańskiej*, Wrocław.pl, 27 November 2020, <https://www.wroclaw.pl/przedsiębiorczy-wroclaw/kepa-mieszczanska-rewitalizacja-budynku-po-koszarach-atc-development> (access date: 20.05.2022).

⁴⁰ An identical source of inspiration is cited by the developer for his other announced investment on Kępa Mieszczkańska in Wrocław, where an overhanging building has been designed over the historic buildings of the former barracks. See *ibidem*.

⁴¹ Zob. **J. Gajdamowicz**, *Rewitalizacja po wrocławsku. Czyli ile Portu Miejskiego w City Porcie*, „Gazeta Wrocławska”, 15 January 2022, <https://gazetawrocławska.pl/rewitalizacja-po-wroclawsku-czyli-ile-portu-miejskiego-w-city-porcie/ar/c1-15998323> (access date: 20.05.2022).

⁴² The Foundation for the Protection of Silesian Industrial Heritage is a non-governmental organisation dedicated to the planned protection and promotion of monuments of technology, with museums in Katowice and Dzierżoniów. See *Muzea Techniki*, <https://www.muzeatechniki.pl> (access date: 20.05.2022).

⁴³ **B. Maciejewska**, *Wyrok na Port Miejski we Wrocławiu. Za zgodą urzędu tracimy kolejny skarb architektury przemysłowej*, „Gazeta Wyborcza Wrocław”, 15 September 2021, <https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,27569842,wyrok-na-port-miejski-tracimy-kolejny-skarb-architektury-przemyslowej.html> (access date: 20.05.2022).

⁴⁴ Both Marek Skorupski, the author of the City Port redevelopment project, and Piotr Gerber, who regards this investment as a destruction of the historic fabric, are lecturers at the Faculty of Architecture at Wrocław University of Science and Technology.

⁴⁵ *Krzywy Komin na Nadodrze zaczyna działalność. Na początek warsztaty*, TuWrocław.com, 8 April 2013, <https://www.tuwroclaw.com/wiadomosci,krzywy-komin-na-nadodrze-zaczyna-dzialalnosc-na-poczatek-warsztaty,wia5-3266-15493.html> (access date: 20.05.2022).

⁴⁶ See **J. Jerzmański**, *op. cit.*

⁴⁷ See *Centrum Sztuki Piekarnia*, SRDK Studio, <https://srdkstudio.com/centrum-sztuki-piekarnia> (access date: 20.05.2022).

⁴⁸ The whole project seems to have been an investment mainly by the Jarodzki family – apart from the architects, the role of Renata, Rafał and Paweł Jarodzki was crucial in adapting the building into a gallery. With the activity of the place they wanted to emphasise the role of anarcho-negotiation spaces. See **A. Gabiś**, *Funkcja, forma, adaptacja: przemysłowe dziedzictwo architektoniczne powiązane z produkcją mąki i chleba*, [in:] *“Głodnemu chleb na myśl”*. O znaczeniu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturowym zboża na ziemiach polskich ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska,

- ⁴³ **B. Maciejewska**, *Wyrok na Port Miejski we Wrocławiu. Za zgodą urzędu tracimy kolejny skarb architektury przemysłowej*, „Gazeta Wyborcza Wrocław”, 15 września 2021, <https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,27569842,wyrok-na-port-miejski-tracimy-kolejny-skarb-architektury-przemyslowej.html> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁴⁴ Zarówno Marek Skorupski, autor projektu przebudowy Portu Miejskiego, jak i Piotr Gerber, uważający ową inwestycję za destrukcję zabytkowej tkanki, są wykładowcami na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej.
- ⁴⁵ *Krzywy Komin na Nadodrze zaczyna działalność. Na początek warsztaty*, TuWrocław.com, 8 kwietnia 2013, <https://www.tuwroclaw.com/wiadomosci,krzywy-komin-na-nadodrze-zaczyna-dzialalnosc-na-poczatek-warsztaty,wia5-3266-15493.html> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁴⁶ Zob. **J. Jerzmański**, *op. cit.*
- ⁴⁷ Zob. *Centrum Sztuki Piekarnia*, SRDK Studio, <https://srdkstudio.com/centrum-sztuki-piekarnia> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁴⁸ Całe przedsięwzięcie wydaje się inwestycją głównie rodziny Jarodzkich – oprócz architektów w adaptacji budynku na galerię kluczowa była rola Renaty, Rafała i Pawła Jarodzkich. Działalnością miejsca chcieli oni podkreślić rolę przestrzeni anarcho-negocjacyjnych. Zob. **A. Gabiś**, *Funkcja, forma, adaptacja: przemysłowe dziedzictwo architektoniczne powiązane z produkcją mąki i chleba*, [w:] „*Głodnemu chleb na myśl*”. O znaczeniu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturowym zboża na ziemiach polskich ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska, red. **J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, R. Nowakowski**, Kraków 2020, s. 226.
- ⁴⁹ Przez pewien czas po sąsiedztwie planowana była nowa siedziba BWA, wprowadzonego z wcześniejszego Pałacu Hatzfeldów, po drugiej stronie rzeki buduje się zaś obecnie drugi w mieście wieżowiec. Zob. **J. Ratajczak, M. Talik, T. Wysocki**, *BWA Wrocław: Historia i przyszłość*, Wrocław.pl, 8 września 2020, <https://www.wroclaw.pl/portal/bwa-wroclaw-historia-i-przyszlosc> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁵⁰ Położony przy ul. Hubskiej, niedaleko Dworca Głównego, dawny Bürgerliches Brauhaus Breslau w 1997 r. wykupiony został przez przedsiębiorstwo zagraniczne Carlsberg, które wstrzymało pierwotną funkcję obiektu, czyli produkcję piwa, zamieniając browar w centrum dystrybucyjne. Zob. **S. Jabłoński**, *Browar Mieszczkański* [hasło], [w:] *Leksykon architektury Wrocławia*, red. **R. Eysymontt [et al.]**, współopr. E. Różycka-Rozpędowska, wybór hasel W. Brzezowski, Wrocław 2011, s. 498–499.
- ⁵¹ Zob. *Miejsce – Survival 3. Przegląd młodej sztuki w ekstremalnych warunkach*, <http://archiwum.survival.art.pl/edition/survival-3/miejsce> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁵² Zob. *O nas*, Browar Mieszczkański, <https://www.browar.wroc.pl/o-nas> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁵³ Warto przypomnieć, że ulokowany blisko centrum Dworzec Świebodzki miał potencjał na zostanie *festival marketplace*. Archicom zamierzał wzniesić tam obiekty komercyjne i mieszkalne, a sam budynek zrewitalizować. Zob. **T. Matejuk**, *Projekt deweloperski na Dworcu Świebodzkim pod znakiem zapytania*, investmap, 18 lipca 2016, <https://investmap.pl/wroclaw-projekt-deweloperski-na-dworcu-swiebodzkim-pod-znakiem-zapytania.a120021> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁵⁴ Ulokowany przy ul. Jedności Narodowej i dość dobrze wyeksponowany od strony północnej otwarcie na Odre, dawny Brauerei Pfeifferhof Carl Scholz był eklektyczną mieszanką elementów neogotyckich i neorenesansowych. Zob. **R. Eysymontt**, *Dawny Browar Piastowski* [hasło], [w:] *Leksykon...*, s. 785.
- ⁵⁵ *Atlas architektury...*, p. 177.
- ⁵⁶ Zob. **A. Saraczyńska**, *Browary Dolnośląskie sprzedane*, „Gazeta Wyborcza Wrocław” 2007, nr z 31 stycznia.
- ⁵⁷ Zob. **M. Nowaczyk**, *Jak zmieni się browar*, „Gazeta Wyborcza Wrocław” 2007, nr z 28 sierpnia.
- ⁵⁸ Zob. **K. Kirschke, P. Kirschke**, *Rewitalizacja Browaru Piastowskiego we Wrocławiu*, [w:] *Nie tylko trony. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Ernestowi Niemczykowi*, red. **J. Dobesz, A. Gryglewska, M. Rudnicka-Bogusz**, Wrocław 2012.
- ⁵⁹ Zob. *Browary Wrocławskie*, SRDK Studio, <https://srdkstudio.com/browary-wroclawskie> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁶⁰ Prezentacji Młynów Maria towarzyszyła publikacja **M. Zwierz** *Sacrum i postindustrializm. Wschodnie wyspy odrzańskie we Wrocławiu. Historia zabudowy* (Wrocław 2018), traktująca o dziejach miejsca. W promocji inwestycji podkreślano duży ich wpływ. Kontrola wojewódzkiego konserwatora zabytków wykazała natomiast dość znaczne naruszenie substancji zabytkowej. Zob. **A. Gabiś**, *op. cit.*, s. 218–221.
- Ed. **J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, R. Nowakowski**, Kraków 2020, p. 226.
- ⁴⁹ For some time, a new building for the BWA, moved out of the former Hatzfeld Palace, was planned next door, and a second high-rise building is currently under construction across the river. See **J. Ratajczak, M. Talik, T. Wysocki**, *BWA Wrocław: Historia i przyszłość*, Wrocław.pl, 8 September 2020, <https://www.wroclaw.pl/portal/bwa-wroclaw-historia-i-przyszlosc> (access date: 20.05.2022).
- ⁵⁰ Located on Hubska Street, near the Central Station, the former Bürgerliches Brauhaus Breslau was bought by the foreign company Carlsberg in 1997, which stopped the original function of the building, i.e. beer production, turning the brewery into a distribution centre. See **S. Jabłoński**, *Browar Mieszczkański* [entry], [in:] *Leksykon architektury Wrocławia*, Ed. **R. Eysymontt [et al.]**, cooperation: E. Różycka-Rozpędowska, selection of entries: W. Brzezowski, Wrocław 2011, pp. 498–499.
- ⁵¹ See *Miejsce – Survival 3. Przegląd młodej sztuki w ekstremalnych warunkach*, <http://archiwum.survival.art.pl/edition/survival-3/miejsce> (access date: 20.05.2022).
- ⁵² See *O nas*, Browar Mieszczkański, <https://www.browar.wroc.pl/o-nas> (access date: 20.05.2022).
- ⁵³ It is worth recalling that Świebodzki Station, located close to the centre, had the potential to become a festival marketplace. The Archicom Studio intended to build commercial and residential facilities there and revitalise the building itself. See **T. Matejuk**, *Projekt deweloperski na Dworcu Świebodzkim pod znakiem zapytania*, investmap, 18 July 2016, <https://investmap.pl/wroclaw-projekt-deweloperski-na-dworcu-swiebodzkim-pod-znakiem-zapytania.a120021> (access date: 20.05.2022).
- ⁵⁴ Located on Jedności Narodowej Street and quite well exposed on the north side with an opening onto the Oder, the former Brauerei Pfeifferhof Carl Scholz was an eclectic mix of neo-Gothic and neo-Renaissance elements. See **R. Eysymontt**, *Dawny Browar Piastowski* [entry], [in:] *Leksykon...*, p. 785.
- ⁵⁵ *Atlas architektury...*, p. 177.
- ⁵⁶ See **A. Saraczyńska**, *Browary Dolnośląskie sprzedane*, „Gazeta Wyborcza Wrocław” 2007, Issue of 31 January.
- ⁵⁷ See **M. Nowaczyk**, *Jak zmieni się browar*, „Gazeta Wyborcza Wrocław” 2007, Issue of 28 August.
- ⁵⁸ See **K. Kirschke, P. Kirschke**, *Rewitalizacja Browaru Piastowskiego we Wrocławiu*, [in:] *Nie tylko trony. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Ernestowi Niemczykowi*, Ed. **J. Dobesz, A. Gryglewska, M. Rudnicka-Bogusz**, Wrocław 2012.
- ⁵⁹ See *Browary Wrocławskie*, SRDK Studio, <https://srdkstudio.com/browary-wroclawskie> (access date: 20.05.2022).
- ⁶⁰ The presentation of the Młyn Maria was accompanied by a publication by **M. Zwierz** *Sacrum i postindustrializm. Wschodnie wyspy odrzańskie we Wrocławiu. Historia zabudowy* (Wrocław 2018) discussing the history of the place. The promotion of the investments emphasised its great importance. However, an inspection by the provincial conservator of monuments showed a rather significant violation of the historic substance. See **A. Gabiś**, *op. cit.*, pp. 218–221.
- ⁶¹ A decade ago, the former Mamut bakery was to have housed a Marriott hotel, and the design by the KMA studio envisaged a more industrial façade, consisting of brick and black bay windows, and opening up the complex to the greenery on the north side. In the version of the Grupa 5 Architekci, which is under construction, only two narrow courtyards are present, while the new construction will provide almost 800 studios for rent. See *ibidem*, p. 228.
- ⁶² **D. Jarodzka-Śródka**, *Architekt multiinstrumentalista*, <https://browarywroclawskie.pl/architektura/proces> (access date 14.09.2022).
- ⁶³ *Ibidem*.
- ⁶⁴ *Wrocław i jego tożsamość*, <https://browarywroclawskie.pl/miejsce-i-jego-tozsamosc> (access date: 14.09.2022).
- ⁶⁵ See **B. Namysłak**, *Miasto...* (2012), p. 38.
- ⁶⁶ See *eadem*, *Miasto...* (2013), p. 5.
- ⁶⁷ **W. Welsch**, *Estetyka poza estetyką. O nową postać estetyki*, Transl. K. Gućzalska, Sc. Ed. **K. Wilkoszewska**, Kraków 2005, p. 119.
- ⁶⁸ **M. Michałowska** (*Digital utopias and real cities – computer-generated images in re-design of public space*, “Journal of Aesthetics & Culture” Vol. 7 [2015], pp. 7–9) describes the example of Poznań Central Station, comparing the visualisations to the final form of its surroundings and calling it Rem Koolhaas’ “junkspace”.
- ⁶⁹ A precise distinction between these terms and a translation of the English

- ⁶¹ Dekadę temu w dawnym Mamucie miał się mieścić hotel Marriott, a projekt autorstwa pracowni KMA zakładał bardziej industrialny charakter fasady, złożonej z ceglanych i czarnych wykuszy oraz otwarcie inwestycji na zieleni od strony północnej. W realizowanej wersji Grupy 5 obecne są tylko dwa wąskie dziedzińce, nowe budownictwo zapewnić ma zaś niemalże 800 kawalerek pod wynajem. Zob. *ibidem*, s. 228.
- ⁶² **D. Jarodzka-Śródka**, *Architekt multiinstrumentalista*, <https://browary-wroclawskie.pl/architektura/proces> (data dostępu: 14.09.2022).
- ⁶³ *Ibidem*.
- ⁶⁴ *Wrocław i jego tożsamość*, <https://browarywroclawskie.pl/miejsce-i-jego-tozsamosc> (data dostępu: 14.09.2022).
- ⁶⁵ Zob. **B. Namyślak**, *Miasto...* (2012), s. 38.
- ⁶⁶ Zob. **eadem**, *Miasto...* (2013), s. 5.
- ⁶⁷ **W. Welsch**, *Estetyka poza estetyką. O nową postać estetyki*, przeł. K. Guzal-ska, red. nauk. **K. Wilkoszewska**, Kraków 2005, s. 119.
- ⁶⁸ **M. Michałowska** (*Digital utopias and real cities – computer-generated images in re-design of public space*, „Journal of Aesthetics & Culture” t. 7 [2015], s. 7–9) opisuje przykład Dworca Głównego w Poznaniu, przyrównując wizualizacje do ostatecznej formy jego otoczenia i określając je terminem „junkspace” Rema Koolhaasa.
- ⁶⁹ Dokładnego rozróżnienia między tymi pojęciami oraz przekładu leksemów angielskich na polski dokonał **K. Stachowiak** (*Problemy metodologiczne badania sektora kreatywnego*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2015, nr 30).
- ⁷⁰ **J. Zimpel**, *op. cit.*, s. 99.
- ⁷¹ Na Wrocławski Park Przemysłowy składają się dawne zabudowania Archimedeusza, Dolmelu i Pafawagu przy ul. Robotniczej. Po prywatyzacji w 1996 r. wymienione przedsiębiorstwa przy wsparciu władz miasta utworzyły w 2005 r. Park Przemysłowy. Celem miały być m.in. rewitalizacja terenu, rozbudowa i dostosowanie obiektów do nowych wymogów technicznych oraz przyciągnięcie inwestorów. Zob. *Atlas architektury...*, t. 2, s. 183.
- ⁷² W 2014 r. zdobyli oni wyróżnienie w konkursie „Piękny Wrocław” za modernizację obiektu historycznego. Zob. *Piękny Wrocław. Edycja XXV*, Wrocław.pl, 26 czerwca 2014, <https://www.wroclaw.pl/przedsiębiorczy-wroclaw/piekny-wroclaw-edycja-xxv> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁷³ Zob. **A. Pacholak**, *Elektronowy mózg miasta. Idea nowoczesnego Wrocławia a budynek ZETO*, Wrocław 2019, s. 190–192.
- ⁷⁴ Cechą charakterystyczną tzw. przestrzeni tematycznych w odniesieniu do obiektów adaptowanych ma być „koncentracja wysiłku renowacyjnego na elewacji” (**P. Lorens**, *Tematyzacja przestrzeni publicznej*, [w:] *Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego*, red. **M. Kochanowski**, wyd. 2, uzupełn., zmien., Warszawa 2005).
- ⁷⁵ Występujące w komunikacji Wrocławia narracje dotyczące Rynku niekonięcznie starają się wyjaśnić skomplikowane narodowościowe dzieje miasta, raczej skupiają się na zmitologizowanej „wielokulturowości”. Zob. **A. Pacholak**, *op. cit.*, s. 191.
- ⁷⁶ Zob. **M. Fleischer**, *Kognitywny wizerunek Wrocławia*, Wrocław 2004, s. 63–64.
- ⁷⁷ *Co zobaczyć we Wrocławiu*, visitWroclaw.eu, <https://visitwroclaw.eu/co-zobaczyc-we-wroclawiu> (data dostępu: 14.09.2022).
- ⁷⁸ Wydarzenie to zbiegło się z innymi podobnymi, m.in. z obroną Solpolu, i było omawiane np. przez Sterczewskiego, Agnieszkę Zabłocką-Kos czy Piotra Gerbera. Zob. *Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Kultury i Środków Przekazu*, nr 93, 9 marca 2022, s. 22, <https://orka.sejm.gov.pl/zapisy9.nsf/0/FCB30BA7F777C9EC125881A0038F9AD/%24File/0236909.pdf> (data dostępu: 6.06.2022).
- ⁷⁹ **J. Sterczewski**, *Komentarze o lokacjach w mieście #1*, Lokacje. Audycja społeczna, <https://www.facebook.com/lokacjepodcast/posts/1081927182414418> (data dostępu: 6.06.2022).
- ⁸⁰ **K. Zatorska**, rozmowa z A. Pacholakiem, z 5 maja 2022.
- ⁸¹ **P. Gładczak**, *Z cyklu: miało być pięknie, a wyszło jak zawsze...*, Wrocławskie Podróże Kulinarne, 6 czerwca 2022, <https://www.facebook.com/jedeniewewroclawiu/posts/1921590381364289> (data dostępu: 6.06.2022).
- ⁸² *Ibidem*.
- ⁸³ Zob. *We Wrocławiu powstanie duży kompleks biurowo-hotelowy*, investmap.pl, 6 czerwca 2022, <https://investmap.pl/we-wroclawiu-powstanie-duzy-kompleks-biurowo-hotelowy-wizualizacje.a300953> (data dostępu: 20.05.2022).
- ⁸⁴ Zob. **T. Matejuk**, *Kompleks wieżowców ma stanąć przy Fabrycznej. Najwyższy będzie mierzył ponad 200 metrów!*, Wroclife.pl, 28 września 2021, <https://archiwum.wroclife.pl/nasze-miasto/kariera-biznes/kompleks-wiezowcow-ma-stanac-przy-fabrycznej-najwyzszy-bedzie-mierzyl-ponad-200-metrow> (data dostępu: 20.05.2022).
- lexemes into Polish was made by **K. Stachowiak** (*Problemy metodologiczne badania sektora kreatywnego*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2015, No. 30).
- ⁷⁰ **J. Zimpel**, *op. cit.*, p. 99.
- ⁷¹ The Wrocław Industrial Park consists of the former Archimedes, Dolmel and Pafawag buildings on Robotnicza Street. After privatisation in 1996, these establishments, with the support of the city authorities, created the Industrial Park in 2005. The objectives were to, among other things, revitalise the area, expand and adapt the facilities to new technical requirements and attract investors. See *Atlas architektury...*, Vol. 2, p. 183.
- ⁷² In 2014, they won an award in the “Beautiful Wrocław” competition for the modernisation of a historic building. See *Piękny Wrocław. Edycja XXV*, Wrocław.pl, 26 June 2014, <https://www.wroclaw.pl/przedsiębiorczy-wroclaw/piekny-wroclaw-edycja-xxv> (access date: 20.05.2022).
- ⁷³ See **A. Pacholak**, *Elektronowy mózg miasta. Idea nowoczesnego Wrocławia a budynek ZETO*, Wrocław 2019, pp. 190–192.
- ⁷⁴ A characteristic feature of the so-called thematic spaces in relation to adapted buildings is to “concentrate the renovation effort on the façade” (**P. Lorens**, *Tematyzacja przestrzeni publicznej*, [in:] *Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego*, Ed. **M. Kochanowski**, 2nd ed., supplemented, amended, Warszawa 2005).
- ⁷⁵ The narratives about the Rynek in Wrocław’s communication do not necessarily try to explain the complex national history of the city, but rather focus on a mythologised “multiculturalism”. See **A. Pacholak**, *op. cit.*, p. 191.
- ⁷⁶ See **M. Fleischer**, *Kognitywny wizerunek Wrocławia*, Wrocław 2004, pp. 63–64.
- ⁷⁷ *Co zobaczyć we Wrocławiu*, visitWroclaw.eu, <https://visitwroclaw.eu/co-zobaczyc-we-wroclawiu> (access date: 14.09.2022).
- ⁷⁸ This event coincided with other similar ones, including the defence of the Solpol building, and was discussed, for example, by Sterczewski, Agnieszka Zabłocka-Kos and Piotr Gerber. See *Pełny zapis przebiegu posiedzenia Komisji Kultury i Środków Przekazu*, No. 93, 9 March 2022, p. 22, <https://orka.sejm.gov.pl/zapisy9.nsf/0/FCB30BA7F777C9EC125881A0038F9AD/%24File/0236909.pdf> (access date: 6.06.2022).
- ⁷⁹ **J. Sterczewski**, *Komentarze o lokacjach w mieście #1*, Lokacje. Audycja społeczna, <https://www.facebook.com/lokacjepodcast/posts/1081927182414418> (access date: 6.06.2022).
- ⁸⁰ **K. Zatorska**, conversation with A. Pacholak, 5 May 2022.
- ⁸¹ **P. Gładczak**, *Z cyklu: miało być pięknie, a wyszło jak zawsze...*, Wrocławskie Podróże Kulinarne, 6 June 2022, <https://www.facebook.com/jedeniewewroclawiu/posts/1921590381364289> (access date: 6.06.2022).
- ⁸² *Ibidem*.
- ⁸³ See *We Wrocławiu powstanie duży kompleks biurowo-hotelowy*, investmap.pl, 6 June 2022, <https://investmap.pl/we-wroclawiu-powstanie-duzy-kompleks-biurowo-hotelowy-wizualizacje.a300953> (access date: 20.05.2022).
- ⁸⁴ See **T. Matejuk**, *Kompleks wieżowców ma stanąć przy Fabrycznej. Najwyższy będzie mierzył ponad 200 metrów!*, Wroclife.pl, 28 September 2021, <https://archiwum.wroclife.pl/nasze-miasto/kariera-biznes/kompleks-wiezowcow-ma-stanac-przy-fabrycznej-najwyzszy-bedzie-mierzyl-ponad-200-metrow> (access date: 20.05.2022).

Słowa kluczowe

Wrocław, architektura, architektura poprzemysłowa, rewitalizacja, adaptacja

Keywords

Wrocław, architecture, postindustrial architecture, revitalization, adaptation

References

1. *Atlas architektury Wrocławia*, red., oprac. J. Harasimowicz, t. 2, Wrocław 1998.
2. **The Australia ICOMOS (International Council on Monuments and Sites)**, *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, Burwood 2013.
3. **Daczyńska Magdalena**, *Sprawne narzędzie rewitalizacji fragmentów miast – wybrane przykłady działalności parków przemysłowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura” z. 51 (2012).
4. **Fleischer Michael**, *Kognitywny wizerunek Wrocławia*, Wrocław 2004.
5. **Florida Richard**, *Cities and the Creative Class*, New York – London 2005.
6. **Gabiś Agata**, *Funkcja, forma, adaptacja: przemysłowe dziedzictwo architektoniczne powiązane z produkcją mąki i chleba*, [w:] „Głodnemu chleb na myśli”. *O znaczeniu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturowym zboża na ziemiach polskich ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska*, red. J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, R. Nowakowski, Kraków 2020.
7. **Hanzl Małgorzata**, *Manufaktura Łódź – genius loci a komercyjna wartość przestrzeni publicznej*, [w:] *Komercjalizacja przestrzeni – charakterystyka zjawiska*, red. P. Lorens, E. Ratajczyk-Piątkowska, Warszawa 2008.
8. **Jerzmański Jan**, *Wrocławia zabytki nieoczywiste i ich losy po 1989 roku*, *Hipermiasto*, 8 lutego 2016, <http://www.hipermiasto.com/nasze-teksty/wroclawia-zabytki-nieoczywiste-i-ich-losy-po-1989-roku> (data dostępu: 20.05.2022).
9. **Karabon Marek, Prastowski Wojciech**, *Stare fabryki i kamienice są esencją Wrocławia*, „Gazeta Wrocławska”, 12 listopada 2009, <https://gazetawroclawska.pl/stare-fabryki-i-kamienice-sa-esencja-wroclawia/ar/185072> (data dostępu: 14.09.2022).
10. **Kirschke Krystyna, Kirschke Paweł**, *Rewitalizacja Browaru Piastowskiego we Wrocławiu*, [w:] *Nie tylko trony. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Ernestowi Niemczykowi*, red. J. Dobesz, A. Gryglewska, M. Rudnicka-Bogusz, Wrocław 2012.
11. **Kozina Irma**, *Przemiany miast przemysłowych*, „Autoportret” 2013, nr 40, <https://autoportret.pl/artykuly/852> (data dostępu: 20.05.2022).
12. **Kunce Aleksandra**, *Miejsce, w którym zamieszkanie i rekoncylacja znowu są możliwe. O antropologii miejsca postindustrialnego*, [w:] *Miejsca postindustrialne jako przedmiot badań transdyscyplinarnych*, red. eadem, Gdańsk 2018.
13. **Kuydowicz Joanna**, *Degradacja pojęcia loftu w obliczu współczesnych polskich realizacji*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura” z. 51 (2012).
14. *Leksykon architektury Wrocławia*, red. **R. Eysymontt, [et al.]**, współpr. E. Różycka-Rozpędowska, wybór haseł W. Brzezowski, Wrocław 2011.
15. **Lorens Piotr**, *Tematyzacja przestrzeni publicznej*, [w:] *Przestrzeń publiczna miasta postindustrialnego*, red. M. Kochanowski, wyd. 2, uzup., zmien., Warszawa 2005.
16. **Namyślak Beata**, *Miasto kreatywne w ujęciu teoretycznym*, „Studia Ekonomiczne i Regionalne” 2013, nr 2.
17. **Namyślak Beata**, *Miasto kreatywne w ujęciu teoretycznym. Charakterystyka i rozmieszczenie podmiotów z sektora kreatywnego we Wrocławiu*, [w:] *Przekształcenia przestrzeni miejskiej Wrocławia. Ujęcie geograficzne*, red. eadem, R. Szmytkie, Wrocław 2012.
18. **Nawratek Krzysztof**, *O nową robotniczą rewolucję. Transcendentny sens miasta przemysłowego*, „Autoportret” 2013, nr 40, <https://autoportret.pl/artykuly/o-nowa-robotnicza-rewolucje-transcendentny-sens-miasta-przemyslowego/4> (data dostępu: 20.05.2022).

19. **Nieszczerzewska Małgorzata, Plichta Paweł**, *Jak rewitalizacja miast w Polsce wpływa na turystykę kulturową?*, „Turystyka Kulturowa” 2020, nr 5.
20. **Pacholak Adam**, *Elektronowy mózg miasta. Idea nowoczesnego Wrocławia a budynek ZETO*, Wrocław 2019.
21. **Sikorski Dominik**, *Zmiany funkcjonalne terenów przemysłowych i poprzemysłowych we Wrocławiu po 1989 roku*, [w:] *Przekształcenia przestrzeni miejskiej Wrocławia. Ujęcie geograficzne*, red. B. Namysłak, R. Szmytkie, Wrocław 2012.
22. **Stachowiak Krzysztof**, *Problemy metodologiczne badania sektora kreatywnego*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2015, nr 30.
23. **Stawasz Danuta**, *Odnowa miasta poprzez rewitalizację*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2017, nr 477.
24. **Welsch Wolfgang**, *Estetyka poza estetyką. O nową postać estetyki*, przeł. K. Guzalska, red. nauk. K. Wilkoszewska, Kraków 2005.
25. **Zimpel Jadwiga**, *Rewitalizacja dzielnicy jako zestaw strategii kulturowych*, „Studia Kulturoznawcze” 2014, nr 1.

Adam Pacholak, MA, a.pacholak019@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3233-4809

PhD student at the Institute of Art History, University of Wrocław. In 2019, he defended his master's thesis *Elektronowy mózg miasta. Idea nowoczesnego Wrocławia i jeden z przykładów jej realizacji – ZETO przy ul. Ofiar Oświęcimskich autorstwa Anny i Jerzego Tarnawskich* (The electronic brain of the city. The idea of a modern Wrocław and one example of its implementation – the ZETO on Ofiar Oświęcimskich Street by Anna and Jerzy Tarnawski). It was published as part of the Wrocław Publishing Programme by the Via Nova publishing house. It won second prize in the Mieczysław F. Rakowski competition for the best master's thesis on the history of the People's Republic of Poland of the weekly magazine "Polityka" and a distinction in the "Space is a common value" competition of the National Institute of Architecture and Urban Planning for the best master's thesis on the theory of architecture. Graduated in art history and communication design at the University of Wrocław, where he wrote his bachelor's thesis *Perception of architecture of the PRL period in Wrocław* under the supervision of Prof. Michael Fleischer. Museum Assistant at the Department of Photography of the National Museum in Wrocław. Under the guidance of Dr. habil. Agnieszka Zabłocka-Kos, Professor of the University of Wrocław, he is preparing his doctoral thesis *Budując nową tożsamość – architektura Wrocławia w latach 1989–2016* (Building a new identity – the architecture of Wrocław in 1989–2016). His research interests include architecture and urban planning of the 19th and 20th c., especially modernist and postmodernist architecture, perception of architecture, discourse analysis, and the role of architecture in shaping the identity of cities.

Summary

ADAM PACHOLAK (University of Wrocław) / **Industria (non-)revitalised. Wrocław's post-industrial architecture after 1989**

Polish cities went through a phase of accelerated deindustrialisation after the reforms of the late 1980s and early 1990s, which in many cases resulted in the immediate liquidation and destruction of industrial plants. The case was no different in Wrocław. Despite several examples of successful adaptations, it can hardly be counted among cities that can boast revitalised post-industrial areas that play an important role in the city's identity and promotion. The article includes case studies for the destruction of the City Port, the revitalisation of the "Krzywy Komin" Professional Development Centre and the Browar Mieszczanski (Bourgeois Brewery), as well as the adaptation of the large-scale investments of the Browar Piastowski (Piaśt Brewery) and the Wrocław Industrial Park, which have the potential to become festival marketplaces. Taking into account communication strategies, the influence of investors and the so-called creative class helped to answer the question of why post-industrial implementations comparable to Łódź's Manufaktura have not been created in the Lower Silesian capital.